

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Thomas W. ARNOLD

Hilâfet

Oryantalist Klasikler: 14

ANKARA OKULU

Sir Thomas Walker ARNOLD

19 Nisan 1864'te doğdu. 1888-1898 yılları arasında Hindistan'da Aligarh'da Mohammadan Anglo-Oriental College'da felsefe öğretmenliği yaptı. 1898-1904 yıllarında Lahor'da Government College'da felsefe profesörü olarak ders verdi. *The Encyclopaedia of Islam*'ın birinci neşrinin ilk İngiliz editörü-de olan Arnold, 1921'de Londra Üniversitesi'nde Arap ve İslâm araştırmaları profesörlüğüne getirildi ve ölümüne kadar bu görevde kaldı. Aynı yıl kendisine "Sir" unvanı verildi. 9 Haziran 1930'da öldü.

Bazı eserleri:

1. *The Preaching of Islam* (Londra 1896).
 2. *The Caliphate-Exposition of the Political Theory and its History* (Oxford 1924; Londra 1965).
 3. *The Islamic Faith* (Londra 1928).
 4. *Bâbu zikri'l-Mu'tezile min Kitâbi'l-Munye ve'l-emel* (Haydarâbâd 1316). İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Münye ve'l-emel* adlı eserinin Mu'tezile ile ilgili kısmının neşridir.
- Bunlar dışında çeşitli ilim adamlarının makalelerini toplamak suretiyle meydana getirilen iki eserin de yayımcılığını yapmıştır. Arnold, İslâm sanatları hakkında da bazı eserler bırakmıştır.

Muhammed İkbâl SAYLIK

1976'da Mardin'in Kızıltepe ilçesinde doğdu. 2000 yılında Hacettepe Üniversitesi İngiliz Dilbilimi bölümünden mezun oldu. Uluslararası ilişkiler alanında yüksek lisans yaptı. Bu alandaki akademik çalışmalarına devam etmektedir. 2015 yılından bu yana Mardin Artuklu Üniversitesinde öğretim görevlisi olarak görev yapmaktadır. İngilizcenin dışında iyi derecede Arapça ve Kürtçe bilmektedir.

Tercümeleri:

1. *Ne Kazandık: Amerika'nın Afganistan'daki Gizli Savaşı* (Bruce Riedel).
2. *Yeni Ortadoğu: Arap Dünyasında Protesto ve Devrim* (Editör: Fawaz A. Gerges).
3. *Suriye Yanıyor: IŞİD ve Arap Baharının Sonu* (Charles Glass).
4. *Irak Soruşturması Raporu* (Britanya Parlamentosu Özel Danışmanlar Komitesi Raporu).
5. *Muhammed ve İslam'ın Yükselişi* (David Margoliouth, Ankara Okulu Yayınları).
6. *Muhammed'in Haleflerinin Hayatları* (Washington Irving, Ankara Okulu Yayınları).

Ankara Okulu Yayınları: 387

© Ankara Okulu Basım Yay. San. Tic. Ltd. Şti.

Oryantalist Klasikler: 14

Özgün İsmi
The Caliphate

Baskı ve Cilt
Vadi Grafik Tasarım ve Reklamcılık Ltd. Şti.
İvedik Org. San. 1420. Cad. No: 58/1
Yenimahalle/ANKARA • Tel: 0 312 395 85 71
Sertifika No: 47479

Editör: Mehmet Azimli
Son okuma: Fatih Toktaş
Dizgi ve kapak: Ankara Dizgi Evi
Birinci baskı: Aralık 2021

ISBN: 978-625-7387-28-6

Ankara Okulu Yayınları
Şehit Mehmet Baydar Sokak 2/A Maltepe/Ankara
Tel: (0312) 341 06 90 GSM: 0542 382 74 12
web: www.ankaraokulu.com.tr
e-mail: ankaraokulu@ankaraokulu.com.tr
ankaraokuluyayinlari@gmail.com

HİLÂFET

Thomas W. ARNOLD

Çeviren
Muhammed İkbâl SAYLIK

Ankara Okulu Yayınları
Ankara 2021

İÇİNDEKİLER

EDİTÖRDEN	7
GİRİŞ	9
I. BÖLÜM HİLÂFET VE KUTSAL ROMA İMPARATORLUĞU	11
II. BÖLÜM HİLÂFET VE UNVANLAR	19
III. BÖLÜM HİLÂFET VE DİN	35
IV. BÖLÜM HİLÂFET VE ABBASİLER	45
V. BÖLÜM HUKUKÇULARIN YORUMLARI	55
VI. BÖLÜM 11. VE 13. YY	61
VII. BÖLÜM HİLÂFET KAHİRE'DE	71
VIII. BÖLÜM KAHİRE VE İSLAM DÜNYASI	79
IX. BÖLÜM UNVANIN KULLANILMASI	87
X. BÖLÜM FELSEFİ YORUMLAR	99
XI. BÖLÜM OSMANLILAR VE HİLÂFET	105

XII. BÖLÜM	
SULTAN SELİM MİSİR'DA	113
XIII. BÖLÜM	
BABÜRLER VE HİLÂFET.....	129
XIV. BÖLÜM	
SON OSMANLILAR	133
DİZİN.....	149

EDİTÖRDEN

Ankara Okulu Yayınları “Oryantalist Klasikler” projesi üst başlığı kapsamında yayımlanan serinin on dördüncü kitabı olarak, Thomas W. Arnold’un *Hilâfet* adıyla tercüme edilen eserini takdim ediyoruz.

Kitap, Müslümanların siyaset kurumu olarak bilinen hilafetin ilk gününden kaldırıldığı tarihe kadar serencamını inceliyor. Bunu yaparken kuru bir tarih nakli yapmaktan öte hukuksal boyutunu da içine katarak, dünyadaki etkileri üzerinden sağlam sonuçlara ulaşıyor. Yazar, bu kurumun varlığının her türlü kullanılması dahil felsefecilerin görüşlerini bile aktararak tarihî serüveni önümüze seriyor. Hacmi küçük ama oldukça etkili, bu konuda çalışanlar için vazgeçilmez bir klasik olarak karşımızda duruyor.

Hilafetin serencamını izlemek üzere sizleri Thomas W. Arnold’un eseriyle baş başa bırakıyoruz...

Hayırlara vesile olması dileğiyle...

Mehmet Azimli*

* Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

GİRİŞ

Aşağıdaki sayfalar Londra Üniversitesi'nde verilen derslere dayalı olarak kaleme alınmıştır; Doğu Çalışmaları Okulu'ndaki çalışmalarının yayımı, yazarın titiz doğası nedeniyle gecikmeye uğramıştır. İslam tarihi öğrencileri, yazarın Barthold, Becker, Caetani, Nallino ve Snouck Hurgronje'nin çalışmalarına olan minnettarlığını ve onların bu çalışmalarının sonuçlarını, bu seçkin otoritelerin bir araya getirilmesi zor olan yazılarını bilmeyen İngiliz okuyuculara sunmaktan daha fazlasını yapamayacağını bildiğini hemen fark edeceklerdir.

4. Bölümün bir kısmı *Edinburgh Review*'da yer almış olup, burada editörün izniyle yeniden basılmıştır.

[9]

I. BÖLÜM

Hilâfet ve Kutsal Roma İmparatorluğu

Orta Çağ'ın ilk dönemlerinde, biri Batı'da diğeri de Doğu'da olmak üzere iki rakip siyasi sistem, birbirlerinin ideallerinden tamamen habersiz bir şekilde karşı karşıya idiler. Her ikisi de kendilerine ilahi bir nitelik atfediyor ve otoritelerinin kaynağı olarak vahiy ürünü İlahi Kelamı gösteriyordu.

Papa III. Innocentius, Tanrı'nın Peter'e sadece Evrensel Kiliseyi değil aynı zamanda tüm dünyanın da idaresini teslim ettiğini açıkladı.¹ Buna göre, Hristiyanlığın bir dünya dini doktrini olarak kabul edildiği ve bunun önünde hedef olarak ortaya konulan, inananların dünyevi işlerini giderek artan bir seviyede kontrol edip onlara rehberlik eden bir imparatorun evrensel bir hükümdar olarak ortaya çıktığı Kutsal Roma İmparatorluğu'nun, tüm dünyayı ele geçirerek bir Dünya Devleti olması fikri ileri sürülmüştür.

İslam da benzer bir şekilde evrensel bir dindir. Tüm kadın ve erkeklerin bu dine tabi olmaları iddiasındadır ve bu insanlar ya İslam inancını kabul etmeli ya da tebaa olarak vergi ödemeliydiler. Bu öğretinin ortak kabulüyle uyumlu olarak, tüm inananların toplumun mutlak lideri olan Halife'ye bağlılık içinde olacakları bir siyasi teşkilatlanma birliği olmalıydı. [10]

Ancak bu iki karakteristik benzeşmeye rağmen her iki sistem birbirinden köklü bir şekilde farklılık gösteriyordu. Kutsal Roma İmparatorluğu, Hristiyanlıktan önce bile var olan bir siyasi kurumun bilinçli bir şekilde yeniden canlandırılmış hâliydi. Bu yapı şimdi de özellikle Hristiyan kimliğiyle diriltilmişti. Şarلمان, kendisinden önceki putperest imparatorlar

tarafından kullanılan bir unvanı kullanmaya başladı. Ancak onun imparatorluğu, Aziz Augustin'in *De Civitate Dei* eseri üzerinde sürekli bir şekilde yoğunlaşması sebebiyle büyük ölçüde Hristiyan bir karaktere bürünmüştü. Papa, İmparatorun hemen yanında duruyordu ve İmparator'dan esirgenen ruhani otorite ve işlevlere sahipti. Tanrı'nın yeryüzündeki vekili olarak insanların ruhları üzerinde hüküm sürmek ve onlara rehberlik etmek onun göreviyken, onların bedenlerini yönetmek İmparatorun sorumluluğundaydı. Kutsal Roma İmparatorluğu ile ilgili çalışmalar yapan herkesin bildiği gibi, bu iki bağımsız otorite arasındaki gerçek ilişki ile ilgili uzun süredir devam eden bir ihtilaf mevcuttu. Ancak Kutsal Roma İmparatorluğu'nun Avrupa'da hâkim güç olduğu asırlar boyunca dünyevi ve ruhani otorite arasındaki ayırım asla kaybolmadı.

Hilâfeti doğuran şartlar ise bundan tamamen farklıydı. Hilâfet, Arapların birdenbire yüz yüze kaldığı söylenecek olan geniş imparatorluğun koşulları dışında, asırlar boyu [11] süren ve birbirlerini parçalamayı amaçlayan mücadelelerle yıpranmış rakip Pers ve Roma imparatorlukları tarafından bilinçsiz bir önseziyle büyütüldü.

Ancak bu gelişme, Roma İmparatorluğu örneğinde, ırksal nefretle körüklenmiş rakip kiliseler arasındaki teolojik düşmanlıklar nedeniyle dikkatlerden kaçıyordu. Yedinci yüzyılın başında hiç kimse, hele de bir Arap, Şam ya da Bağdat'ta hüküm sürecek olan Peygamber'in halefinin kontrolü altında olacak muazzam servet ve kudreti hayal bile edemezdi. Kutsal Roma İmparatorluğu'nun aksine Hilâfet, daha önce mevcut olan bir medeniyetin ya da siyasi yapının bilinçli bir taklidi değildi. Bunun yerine, Araplara tamamen yabancı olan şartların bir ürünüydü ve kendisine tamamen bu şartlarla şekillenmiş bir karakter edinmişti. Böylelikle siyasi bir kurum olarak Hilâfet, kendi asrının bir çocuğuydu ve kendisini daha eski dönemlerdeki bir siyasi kurumun devamı olarak görmüyordu.

Müslüman teologlar ve hukukçuların çalışmalarında şekillendirilmiş olan teori, zaten yürürlükte olan şartlara uyum sağlamak amacıyla dikkatli bir şekilde tasarlanmıştı. Bu teo-
rinin ne zaman geliştirildiği belli değildir ama kesin olarak, Arap imparatorluğu tamamlanmış bir gerçeklik olarak yerini alana kadar, literatüre girmemiştir. Malumatımıza göre bu teo-
ri ilk olarak, Peygamber Muhammed'in ya da en yakın saha-
bilerin sözleri olduğuna inanılan hadislerde ifade bulmuştur. [12]
İlk olarak sadece sözlü olarak aktarılan bu hadisler, İslami
dönemin üçüncü yüzyılının otoriter derlemelerinde vücut
bulmuş ve dogmalar, dinî usuller ve dinî hayatın kanun ve uy-
gulamalarında otoriteler tarafından Kur'an'dan sonra ikinci
sıraya konulmuşlardır. Gerçekten de hadislere olan hürmet
öyle bir noktaya ulaştı ki, bunlarda yer alan talimatlar, kut-
sal Kur'an metinleriyle aynı seviyede tutuldu. İslami dönemin
henüz ilk asrında bile, Kur'an'ın manası ile ilgili bir karara va-
rıldığında Kur'an, hadisler üzerinde hüküm sahibi olmayıp,
hadislerdeki bulgular belirleyici hâle geldi.² Bu nedenle, ken-
dilerine atfedilen tartışmasız otoriteye hak ettiği itibar göste-
rilmediği takdirde, hadislerin İslam düşüncesinde kapladığı
yeri takdir etmek imkânsızdır.

Orijinal metinde yer alan "tradition" kelimesi, Arapçadaki
"hadis" kelimesini karşılamada yetersiz kalan bir tercümedir
ve Peygamber'in eylem ve sözlerini kastetmek amacıyla kul-
lanılmaktadır. Hristiyan teolojik sisteminde "tradition", ilahi
yoldan vahyedilen bir metinle aynı ağırlığa sahip değildir ve
Hristiyan geleneği, İslam literatüründe olduğu gibi aynı katı
sözlü tecessüme sahip değildir.³ Çünkü İslami teolojide hadi-
sin, birçok durumda Tanrı'nın gerçek sözleri olduğu belirtil-
miş, hatta Kur'an'ın bir ayeti gibi Tanrı'nın ebedî bir sözü ola- [13]
rak değerlendirilmiştir. Bütün hadisler bu şekilde ilahi sözler

2 I. Goldziher, *Muhammedanische Studien*, Cilt II, s.19 sqq.

3 *Traditionis nomen accommodatum est a Theologis ad significandam tantum doctrinam non scriptam*. Cardinal R. Bellarmin, *Disputationes de controversiis christinae fidei*, t.i, s.147 (Roma 1832).

şeklini almıyorlarsa da, yine de gerçek sözel ifadelerinde olmasa da, özet olarak ilahi bir ilhamla söylendikleri değerlendirilmiştir. Böylelikle hadisler, kendilerinde ilahi otoritenin onayını taşımakta ve Kur'an ile birlikte dinî öğreti, dinî pratik ve usullerin temellerinin yanı sıra, siyasi teori ve hukukun da kaynağını oluşturmaktadırlar.

Avrupalı âlimler, Peygamber'in sözde hadislerinin birçoğunun, bazı siyasi fırka veya dinî mezhebin çıkarları doğrultusunda uydurulduğunu açıklamışlar ve hatta Müslüman teologlar bile hadis olduğu öne sürülen bazı rivayetlerin aslında uydurma olduğunu açıkça kabul etmişlerdir. Ancak kendilerine atıf yapılan hadislerin güvenilir külliyatları üçüncü yüzyılda derlendiği zaman bunlar sorgulanmadan kabul edilmiş, kusur ve ihtilaf taşımadıkları kabul edilmişti. İslam tarihinin çok erken dönemlerinde, Müslüman düşünürün karşısına çıkan ve sadece siyasi düzenle ilgili olmayıp dinî dogmanın çerçevelenmesi ve metafizik ihtilafların çözülmesi ile ilgili çeşitli sorunların, sadece Kur'an'a atıfta bulunarak tatmin edici bir şekilde çözümlenemeyeceği açıkça ortaya çıkmıştı. Çünkü bu sorunlar, Kur'an'ın ilk olarak sunulduğu ilkel toplumda hiç gündeme gelmemişti. Bu nedenle yol göstermesi [14] için ilham edilen İlahi Kelam'a dayanan dinî bir toplulukta, müminlerin zihninde yer edinebilmek için, bu tür zorlukların bizatihi Kur'an'ın otoritesine eşdeğer kusursuz bir otoriteyle çözülmesi zaruriydi. Hadis literatürünün doğuşuna neden olan durum işte bu entelektüel ve pratik ihtiyaçtı ve bunlar için tartışmasız bir imtiyaz sağlıyordu. Böylece, Hilâfet teorisini mücessem hâle getiren bu hadislerin, bir inanç meselesi olarak ele alınması ve müminin tereddütsüz bağlılığını talep edebilmesi gerekmektedir.

Başlangıç sorusunun dışında, Hilâfet teorisi, bir başka önemli açıdan daha Kutsal Roma İmparatorluğundan farklılık göstermekteydi. Her ne kadar Şîîler, ilahi hakikatin bir sembolü olarak İmam'a yüce bir otorite derecesi atfediyor

olsalar da; Sünni İslam dünyası, Papa'ya karşılık gelen bir din adamını asla kabul etmemiştir. Mevcut araştırmanın konusu olan tarihsel hilâfetin neşv ü nema bulduğu Sünniler arasında, ilahi vahyin Kur'an ve hadislerle sona erdiği ve bu kaynakların yorumlanmasının Halife'ye değil, ulemaya verildiği görüşü mevcuttur. Böylelikle Halife, ileride de görüleceği gibi, ruhani bir işlev taşımayacaktı. Oysa İmam, toplu ibadetlerde müminlere namaz kıldırırmaktaydı ama bu, en basit Müslüman tebaasının bile sahip olabileceği bir ayrıcalıktı.⁴ Çünkü bu tür [15] bir makam için özel bir atamaya ya da kutsanmaya gerek yoktu ve bu dinî faaliyetin icrası için, Hristiyanlıktaki ruhbanlıkta olduğu gibi özel bir ruhani karaktere ihtiyaç duyulmuyordu. İslam, müminlerin genel zümresinin icra etmek üzere yetkilendirilmediği dinî vazifelerin tatbiki için ruhbanlığı kabul etmemektedir. Müslüman bir toplumda kendilerini, her türlü takdiri hak edecek şekilde bir adanmışlık derecesinde tamamen dinî çalışmalara vermiş ulema olarak bilinen kişilerin var olduğu bir gerçektir. Ancak bu kişiler, unvanlarından da anlaşılacağı üzere sadece "öğretilmiş" olanlardır. Bunlar, hakikatte bu meslekten olmayıp kendilerini Tanrı'nın Kelamı ve ilahi kanunun kesintisiz tedrisine adanmaları sebebiyle saygı görmektedirler. Ayrıca bu faaliyet için herhangi bir şekilde bir dinî tayinle görevlendirilmedikleri gibi, dinî bir teşkilatlanmada kendilerini daha üst bir seviyeye taşıyacak bir dinî veya ruhani güce de sahip değildirler. Üstelik günlük olarak icra edilen beş vakit namazın cemaatle edası için bir camide, bu tür vazifeler için her zaman hazır olan ve müminlere imamlık edebilecek bir İmam görevlendirmek yeterlidir. An- [16] cak böyle bir İmamın bir ruhban karakteri yoktur ve bu makama yüksek bir dinî otorite tarafından atanmamıştır. O, tıpkı cemaatinin üyeleri gibi ruhani sınıftan birisi değildir; ama onların dünyadaki günlük uğraşları, onları her zaman düzenli

4 Bir köle, çöldeki bir göçebe, toy bir genç ya da bir fahişenin oğlu bile İmam olabilir (Buhari, ed. Krehl, cilt i, s: 181, II. 4-5; *Kenz'ül-Ummal*, Cilt IV., nr. 2700).

bir şekilde buraya katılmaktan alıkoyduğu için, bu göreve bu tür bağlarla engellenmiş olmayan birinin görevlendirilmesi uygun görülmüştür. Yine de cemaatinin mensuplarından herhangi birisi her zaman onun yerini alabilir ve önceden belirlenmiş tüm dinî usulleri yerine getirerek dinî kuralların tüm gerekliliklerini karşılayabilir. İslam'da ruhbanlığın olmayışıyla bağlantılı tüm sonuçların farkına varılmamasından dolayı çok fazla yanlış anlama ortaya çıkmıştır. Hristiyan doktrini ve Hristiyanlık sistemiyle olan yakınlık, gözlemcilerin; İslam toplumu ve İslami kurumları, kendilerine yakın ama İslam dünyasına tamamen yabancı bir bakış açısıyla görmelerine yol açmıştır. Tanrı'nın doğası ve insani sıfatlardan tamamen farklı ve ayrı olan ilahi sıfatlarla ilgili İslam doktrini, insan ve yaratıcısı arasında, enkarnasyon öğretisini somut hâle getiren bir dogma sistemi tarafından öğretilenden tamamen farklı olan bir ilişkiye işaret etmektedir. İlahi doğa, insan doğasıyla o denli ilişkisiz ve ona o denli uzaktır ki, (en azından Sünni İslam öğretisine göre) hiçbir insan, Tanrı'ya arkadaşlarından daha yakın olduğu iddiasında bulunamaz. Tüm inananlar, eşsiz ilahi yüceliğe tabi olmada eşittir.⁵ Dolayısıyla İslam dünyasında, Hristiyanlıkta birçok ihtilafın kaynağı olan kilise ile devlet arasındaki ayrıma benzer bir durum yoktur. İslam ulemasının çoğu zaman Halife'nin adaletsiz uygulamalarını kınadıkları ve devleti yönetenlerin kabul etmeyi reddettiği dinî hukuka daha geniş bir faaliyet alanı verilmesini talep ettikleri doğrudur. Ancak bunlar, bir ruhban sınıfı ile resmî görevliler arasında değil, ruhban sınıfından olmayan münferit kişilerle aynı özellikte olan başkaları arasında ihtilaf konusu olmuştur. Bu nedenle, Halife'nin statüsünün anlaşılabilmesi için, onun, rakipsiz bir siyasi otorite olduğu ve dinî işlevler yerine getirebilse de bu işlevlerin, kendisini diğer müminlerden ayıran herhangi bir ruhani güce sahip olmayı gerektirmediğinin anlaşılması önemlidir.

Halifelik, başka bir yönüyle daha Kutsal Roma İmparatorluğu'ndan farklılık göstermektedir. Kutsal Roma İmparatorluğu ölmüştür; gerçekte, Napolyon'un 1806 yılında artık onun varlığını kabul etmediğini açıklamasından ve II. Francis'in kendisine Avusturya İmparatoru olarak yeni bir unvan icat etmesinden çok daha önce yok olmuştur. Artık kendisinin Şarlman'ın halefi olduğu iddiasında bulunan bir kral olmadığı gibi, Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kuruluşuna dayanak olan siyasi teoriyle ilgili herhangi bir savunma da öne sürülememektedir.

Ancak İslam dünyasında durum tamamen farklıdır. Halife unvanına sahip olmak için hâlâ birbirine rakip olan müddeiler vardır. Hilâfet teorisi, gözlerini siyasi dünyanın değişen [18] şartlarına kapatan ve hilâfet doktrinini hâlen dokuzuncu asırda yaşıyormuşçasına yorumlayan ilahiyat öğrencileri arasında taraftar bulmaktadır.

II. BÖLÜM

Hilâfet ve Unvanlar

[19]

Hilâfetin Kökeni, Halife'nin Unvanları

Muhammed Peygamber kendisinden sonra bir halef bırakmamıştı. Kuruluş konusunda böylesine bir dehanın, temellerini atmış olduğu yeni dinî toplumun geleceği için böylesine bir hazırlığı neden göz ardı ettiği üzerinde yorum yapmak beyhudedir. Son hastalığı öncesi sağlık durumu kötüleşmişti ve belki de Oliver Cromwell gibi "O da vücut ve zihin olarak o denli kötü durumdaydı ki, bu konuyla ilgilenemiyordu."¹ Onun kendi devrinin çocuğu olması ve siyasi hayatın en ilkel şekillerinde kalıtımsal ilkeleri tanımayan Arap kabile hissiyatının gücünü tamamen anlamış olması ve kabilenin üyelerini, kendi liderlerini tamamen hür bir şekilde seçmek için serbest bırakmış olması daha güçlü bir ihtimaldir.

Onun vefat haberi, en sadık ve en eski takipçileri olan Ebû Bekir, Ömer ve Ebû Ubeyde'nin kulağına gittiği zaman bunlar hemen, dinin kurucusunun yaklaşan ölümü beklentisiyle olgunlaştırdıkları planlar doğrultusunda Ebû Bekir'in seçilmesini garantiye almak için harekete geçtiler.² Bunlar, İslam davasına sahip çıkan Medine'deki en kalabalık kabile olan Hazrec kabilesi liderlerinden bazılarının bir lider seçmek üzere topladığını haber aldıklarında hızla bu toplantının düzenlendiği eve gittiler. Bir süre müzakerelerde bulunduktan sonra Ebû Bekir'in seçilmesi, tezahüratlar eşliğinde tamamlandı. [20] Görünüşe göre bu toplantıda çok az kişi bulunuyordu. Ertesi sabah Ebû Bekir, müteveffa Peygamber'in ashabına hitapta bulunmasına alışık olunan minberde oturduğu zaman Ömer,

- 1 *Memoirs of Edmund Ludlow*, ed. C. H. Firth, Cilt II., s. 44 (Oxford, 1894).
- 2 Lammen, *Le 'triumvirat' Abou Bakr, 'Omar et Abou 'Obaida*. *Mélanges de la Faculté Orientale, Beyrouth*, t. IV, s. 113 sqq.

müminleri Ebû Bekir'e biat etmeye çağırdı. Bir gece önceki toplantıda hazır olanlar, daha önce yaptıkları bağlılık yemini yenilediler ve topluluğun geri kalanı da onları takip etti.

Burada, bir kabilenin lideri öldüğünde yerine, en büyük nüfuza sahip olan kabile mensubunun geçtiği ve kabilenin önde gelenlerinin, boşalan makama yaşıya da nüfuz açısından veya ortak refaha yönelik hizmetleri bulunduğu için saygı gören kişinin liderliğe seçildiği kadim Arap geleneğinin bir örneğine şahit olmaktayız. Seçimle ilgili karmaşık ya da resmî bir yöntem bulunmamaktaydı. Ayrıca bu tür küçük sosyal gruplarda girift yöntemlere de ihtiyaç yoktur. Halefin seçimi yapıldığında, orada hazır olanlar sırayla, seçilen kişinin elini tutarak ona bağlılık yemini ederlerdi.

Ebû Bekir, Peygamber'in halefi olarak seçildiğinde altmış yaşındaydı ve bu makamı sadece iki yıl sürdürebildi. Müslüman tarihçiler tarafından kaydedildiğine göre Ebû Bekir, halefi olarak Ömer'i tayin etti. Ancak hakikatte Ebû Bekir'in [21] Hilâfet döneminde, Ömer fiilî liderdi ve Ebû Bekir'in ölümünün hemen ardından herhangi bir formalite olmaksızın devlet başkanlığı görevini devraldı. Bu da herhangi bir şahsın önemli hasletlerinin, o şahsı kabile liderliği için tek aday olarak ön plana çıkardığı Arap gelenekleriyle oldukça uyumluydu. Ancak her ne kadar herhangi bir formaliteye ihtiyaç duyulmuyor olsa da böyle bir kişi, kabile şefinin yerini ancak seçimle alabilirdi ve kabilenin geri kalanı da o şahsa bağlılık yemini ederek bunu onayladıklarını gösterirlerdi.

On yıl sonra Ömer, suikast sonucu ölümcül bir yara aldığı anda, halefinin seçilebilmesi amacıyla altı kişilik bir heyet tayin ettiği söylenmiştir. Bu hikâyenin doğruluğu şüphelidir ve Ömer'in de tıpkı Muhammed Peygamber gibi, konuyu tamamen ilgililere bıraktığını düşündürecek sebepler mevcuttur.³

3 Bu iki tayinle bağlantılı şartlar, Caetani tarafından, *Annali dell' Islam*, Miladi 11., s. 55 sqq. ve Miladi 13., s. 75 sqq., 133 sqq.'de ayrıntılı olarak incelenmiştir.

İslam'ın yaşayan en büyük tarihçisi Prens Caetani, Ömer'in seçici bir kurul tayin ettiğine dair bu hikâyenin, Abbasiler devrinde yürürlükte olan uygulamayı haklı çıkarmak için sonraki dönemlerde uydurulduğunu söylemektedir. Bu uygulamaya göre, Halife için ilk olarak imparatorluğun ileri gelenlerinin huzurunda özel bir tören yapılır, ardından da halka seçimle ilgili tebliğde bulunulur ve halk da bu seçime onay verirdi.⁴ Bu nasıl gerçekleşmiş olursa olsun, ilk dört halife [22] olan Ebû Bekir, Ömer, Osman ve Ali dönemlerinde bir tür seçim vardı. Bu halifelerin hiçbirisiyle ilgili olarak kalıtsal haleflik gerçekleşmediği gibi, bu halifelerden hiç birisinin seçimi de akrabalık değerlendirmelerine göre yapılmadı.

İleride görüleceği gibi, Hilâfetin teorisinde, bir seçim kurgusu her zaman mevcut olmuştur. Sünni hukukçulara göre Hilâfet her zaman seçimle belirlenen bir makam olmuş ve böylelikle de seçicilerin niteliklerine göre kurallar getirmişlerdir. Modern zamanlara kadar, Osmanlı Sultanlığı altında, kurumun bu ilk şeklinden kalanlar olmuştur.

661 yılında Hilâfet makamı, Emevi hanedanının kurucusu olan Muaviye'ye geçti. Muaviye, soya dayanan Hilâfeti hayata geçiren ilk kişi oldu ve 676 yılında (ölümünden dört yıl önce), oğlu Yezid'i halefi olarak belirledi. İmparatorluğun farklı şehirlerinden gelen heyetler Şam'da buluştu ve Yezid'e biat etti. Böylece Suriye ve Irak, veliahta biat ettikten sonra, Halife, oğlunu beraberinde kutsal Mekke ve Medine şehirlerine götürerek, ciddi bir muhalefete rağmen, oradaki halkı bu atamayı kabul etmeye zorladı.

Bu şekilde oluşturulan teamül, daha sonra Abbasiler devrinde de genel olarak uygulandı. Hüküm süren Halife, veliaht olarak oğulları arasında en ehil olanı ya da sevgi ve önyargılar [23] kararını etkiliyorsa en gözde oğlunu veya akrabaları içinde en nitelikli olanları seçerdi. Daha sonra bu prence, veliaht

olarak ilk önce başkentte ardından da imparatorluğun diğer şehirlerinde bağlılık yemini ediliyordu. Ancak baba ve oğulun doğrudan halefligi, Abbasi hanedanının ilk yirmi dört halifesi örneğinde, gerçek uygulamada o kadar az hayata geçirilebildi ki, iki asırdan daha uzun bir süre (754-974) boyunca sadece altı tanesi, yerine oğullarını getirebildi. Abbasi Hilâfetinin gücü zayıfladığında, babanın yerine oğlunun gelmesi daha sık görülen bir uygulama hâline geldi; ancak bütün bu dönem boyunca siyasi teori, bu makamın seçimle sürdürülmesini sağladı.

Bu teorinin ayrıntılarına geçmeden önce, Hilâfet kurumunun tarihsel araştırmasını tamamlamak uygun olacaktır. Başkenti Şam olan Emevi hanedanının kuruluşu, İslam'ın ilk inananlarının mensup olduğu mütedeyyin geleneklerin (ilgi alanları politik işler yerine akideler, bütünü ve siyasi bir örgüt olmaktan ziyade bir doktrini ve uygulama kuralları olan) ihlali olarak değerlendirilmiştir. Modern tarihçilerin İslam tarihi ile ilgili en aydınlatıcı bulgularından birisi, İslam'ın yedinci yüzyılın ikinci yarısındaki devasa genişlemesinin, ruhların ihtidası mücadelesi olmayıp, kendilerini savunamayacak kadar zayıflayan güçlü komşuları Roma ve Pers imparatorluklarının sınırlarını geçen Arap kabilelerinin yayılmasının bir sonucu olduğudur. Suriye, Filistin, Mezopotamya ve İran'ı istila eden bu Arap fatihlerin ordularının bilincinde dinî çıkarların çok az yer tuttuğu açıkça görülmektedir. Çünkü Arap ırkının bu yayılışı, artan kuraklık sonucu yoksullaşan kıraç çöllerini terk ederek daha zengin komşularını istila etmeyi amaçlayan ve açlık ve fakirliğin sürüklediği coşkulu ve enerjik insanların bir göç hareketiydi.⁵

Medine'de merkezî bir hükümet var olduğu müddetçe, İslami etki baskın geliyordu. Peygamber'in sadık ashabı da bu yeni toplumu, müteveffa efendilerinin öğretilerine göre kurmaya teşebbüs ediyorlardı. Ancak 661 yılında Muaviye, Şam'ı

imparatorluğun başkenti yaptığında Arapların eski cahiliye duyguları yeniden ortaya çıktı. Tüm müminlerin İslam kardeşliği temelindeki teorik eşitliğinin yerini Arapların, tebaa halk üzerindeki hâkim aristokrasisinin yerleştiğini görmekteyiz. Atalarının İslam öncesinde sergilediği ve İslam'ın batıl bir böbürlenme olarak kınadığı ırkla övünmeyi yeniden sergilemeye başladılar. Emevi devrinin tamamı boyunca, ilk dönem Müslümanların geleneklerini takip eden Mekke ve Medine'deki dinî çevreler, Muaviye'nin Peygamber ve ashabının dinî anlayışı ve sadeliğini korumak yerine; hilâfeti, [25] dünya zevklerinin peşinde koşup lüks ve zevk u sefâ ile karakterize edilen dünyevi bir hükümdarlığa dönüştürdüğünü düşünüyorlardı. Emeviler, İslam'ın orta yerinde mutlak hâkimiyeti sekülerleştirmek ve İslam toplumunun mirasını, kendi kabilelerinin mensupları ve aileleri lehine istismar etmekle suçlanmışlardır. İslami Sünniliğin merkezleri ile Arap imparatorluğunun başkenti arasında yaşanan düşüncelerin çığnenmesi, İslam siyasi teorisi öğrencileri için önemlidir. Çünkü hilâfetin siyasi teorisi, tarihin gerçeklerini tamamen göz ardı etmese de teolojik, hukuki ve siyasi olmak üzere her türden İslami spekülasyon Medine'de başlamıştı ve başlangıçta bu tür teoriler, gerçek şartlara atıfta bulunmadan ele alınıyordu. İslami hukukun doğasının tamamen teorik olmasının ve neredeyse uygulamaya hiç geçmemiş birçok ilke ortaya konulmuş olmasının sebebi budur. Muaviye, idaredeki dehasının yanında, içinden çıktığı mağrur aristokrasiyle uğraşmadaki beceri ve inceliğiyle büyük bir imparatorluğun temellerini atarken, teorisyenler de -teologlarla birlikte hukukçular- Medine'de, İslam toplumunu yönetecek kanunların ilkelerini detaylandırıyor ve dindaşlarının gerçek hayatlarıyla çok az ilgisi olan sistemleri tasarlıyorlardı. [26]

Tarih alanında çalışan ve önyargı taşımayan öğrenciler, bu teorisyenlerin ve onların bakış açılarını kabul eden Abbasi devri tarihçilerinin, Emevilerle ilgili yargısının ne kadar

adaletsiz olduğunu fark edeceklerdir. Bunlar, Muhammed'in ashabının Medine'de yaşadığı gibi basit ve ataerkil bir dinî toplumun hayatının, Romalıların medeni idari yöntemlerine alışkın olan ülkeleri içine alan geniş bir imparatorlukta aynı şekilde tatbik edilebileceği yanılsamasının tesiri altındaydılar. Onlar, Peygamber'in yaşadığı dönemdeki ilk İslam toplumunun hayal edemediği bu geniş faaliyet çerçevesinin, vahiy yoluyla gelen İlahi Kelamın herhangi bir şekilde yol göstermediği idare ve kuruluş yöntemleri talep ettiğinin farkında değillerdi.

Emevi hanedanı sona ermeden önce Şam'daki Halife, doğuda Hindistan ve Çin sınırlarından batıda Atlas Okyanusu ve Afrika'ya kadar uzanan ve eski Pers imparatorluğunun toprakları ile Roma imparatorluğunun doğu vilayetlerini de (Küçük Asya hariç) içine alan geniş bir imparatorluğa hükmediyordu. Halife'nin emrindeki komutanlar, İspanya'yı fethettikten sonra, Pirene Dağlarının kuzeyine kadar birliklerini göndermişlerdi. İşte imparatorluğun bu büyüklüğü ve devletin başındakine sağlamış olduğu zenginlik ve güç sayesinde Halife unvanı, dünyevi bir ihtişam kazandı. Başlangıçta bu unvan sadece Muhammed Peygamber'in halefi olma anlamına geliyordu. İslam teolojisine göre Muhammed, son peygamberdi⁶ ve peygamberlik makamı onunla birlikte sona ermişti. Onun ardından gelecek olan haleflerinden hiç birisi de ilahi vahyin sözcüsü olarak konuştuğu iddiasında bulunmayacaktı. Ancak kendisini liderleri olarak kabul eden topluluk için Muhammed bir hükümdar, hâkim, idareci, vaiz ve toplu olarak yapılan ibadetlerin de başıydı. Bu işlevlerin, onun halefine de geçmesi gerekiyordu ve Arap ordularının her parlak zaferiyle birlikte bunlar daha fazla görkem ve ihtişam kazandılar.

Abbasiler ile başlayan yeni dönemde ise İranlılar ön plana çıkmaya başladı. Başkentin Şam'dan Mezopotamya'ya ve en sonunda 762 yılında Bağdat'a taşınması, yeni hanedanın

İranlı destekçilerin yardımına dayanmasının kabul edilmesi ve sonuç olarak da devletin önemli mevkilerinin İran kökenli kişilerin eline geçmesiyle farklılık göstermektedir. Emeviler döneminin sembolleri asa ve mühür iken; Abbasiler devrinde en çok vurgulanan sembol ise kendi itibarlarının dinî karakteri hâline gelmiş, yüce makamlarının sembolü olan Peygamber'in hırkası olmuştur. Bu kutsal giysi, Abbasi Halifesi tarafından tahta çıktığı ve kendisine biat edildiği günün yanı sıra, cemaate namaz kıldırarak için mescide gittiği zaman giyilirdi. Teologlar ve ilimle iştigal eden kesim (İslam toplumunda dinî öğretim kastedilmektedir), Abbasi sarayında, Emeviler devrinde asla [28] görmedikleri şekilde bir saygı gördüler. Dinî hayatın kaidele-ri, devletin başı ve onun atadığı devlet görevlileri tarafından büyük bir şevkle uygulandı. Dinî dogmalar ve hukukla bağlan-tılı tüm tedrisat dalları, Halife'nin cömert koruyuculuğu altın-da büyük bir ivme kazandı. Abbasi halifelerinden birkaçı, dinî sohbet ve tartışma toplantılarında yer almaktan zevk almışlar, âlimleri saraylarına davet etmişler ve oğullarına dinî eğitim ve-rilmesini sağlamışlardır. Aynı zamanda, sapık fırkalara zulme-derek tutucu yanlarını da ortaya koymuşlardır.

Dinî değerlere verilen bu ehemmiyet, halifenin statüsüne de yansımış ve onun "İmam" unvanına giderek artan bir önem verilmeye başlanmıştır. Bu unvan ilk olarak Me'mun dö-ne-mindeki (813-833) madeni paralar ve yazıtlarda görülmüş-tür. İmam'a itaat ile ilgili olarak Peygamber'e atfedilen çeşitli hadisler (ileride bunlara atıfta bulunulacaktır), bu makama verilen itibarın gösterilmesi açısından önemlidir. Bu tür tav-siyeler, daha ataerkil bir ruha sahip olan ve celladın hemen tahtın yanında durmasıyla bu durumunu açıkça ortaya koyan Emevi sarayından bu yönüyle farklılaşan Abbasi sarayının bir başka özelliği olarak daha çok ön plana çıkmasını sağlamıştır. Emeviler, gerçek Araplar gibi çölün içten ilişkilerini bir yere kadar korumuşlar ve zaman zaman tebaalarıyla ağız dalaşı-na bile girmeye tenezzül etmişlerdir. Ancak Abbasi Halifesine

[29] olan yaklaşım, daha ihtişamlı ve merasim kurallarına göreydi. Tahtın yanında, elinde deri bir kuşakla kurbanını yakalamaya hazır olan meşum bir cellat karakteri duruyordu. Yargısız infazlar Abbasilerin idari yöntemlerinin bir özelliği hâline geldi ve aceleyle saraya çağrılan birçok insan tedbir amacıyla yanında kefenini de götürüyordu. Bu otokrat idare tatbiki ile birlikte geliştirilen saray teşrifatına gösterilen özen, halife makamına karşı duyulan korkuyu daha da artırma eğilimindeydi çünkü Abbasiler eski Pers sarayının süfli törenlerini benimsemişler ve tebaalarının, kendi huzurlarına çıktıklarında yeri öpmesini emretmişlerdi. Ama yüksek rütbeli görevliler ya da sevdikleri kişilere ise halifenin eli veya ayağını ya da kaftanının kenarını öpmesine izin verilmişti.

İşte Hilâfet teorisi, bu şartlar ve Arap İmparatorluğu'nun giderek artan sınırları ve zenginliği altında gösterişli bir hâle bürünüyordu. Bu teorinin otoriter beyanlarının hiç birisinin, ilk dönem İslam tarihine ait olmadığı görülmektedir. Ancak bu mutlak güç sahibi makamla bağlantılı çeşitli teknik terimler kesinlikle daha erken dönemlere aittir. 632 yılında Muhammed'in vefatından sonra toplumun yeni lideri olan Ebû Bekir için yeni bir unvan ihdas edilmesi zaruriyeti doğduğunda, o, kendisine "Halife-i Resûlullah" (Allah Resulü'nün Halifesi) gibi mütevazı bir unvanla hitap edilmesi emrini verdi. Dünyanın görmüş olduğu en büyük imparatorluklardan birisinin yöneticisini tanımlayacak olan unvan, işte böyle rastlantısal bir şekilde doğmuştu.

Peygamber bir yandan devletin başı iken diğer yandan da dinin başındaydı. Siyasi gücün en üst kontrol noktası onun elindeydi. Farklı Arap kabilelerinin bağlılığını bildirmeye gelen elçileri kabul ediyor, aynı zamanda da haraç ve vergileri toplayacak görevlileri tayin ediyordu. Askerî konularda mutlak otorite gücünü kullanıyor ve askerî seferleri planlıyordu. O, aynı zamanda mutlak kanun koyucuydu ve sadece kanunları yürürlüğe koymakla kalmıyor, aynı zamanda davalara ka-

rar verirken karar alıcı makamda oturuyordu ve onun verdiği karara itiraz edilmiyordu. Hükümdar, komutan ve hâkim gibi idari ve siyasi düzeni sağlayan bu görevlerine ek olarak ayrıca kendisine vahiy gönderilen Tanrı'nın peygamberi olarak hürmet görüyor ve onun dile getirdiği dinî dogmalar, takipçileri tarafından ilahi hakikatin vahiyleri olarak değerlendirilip bunlarla ilgili şüphe duyulmuyor, ihtilaf yaşanmıyordu. Bunun yanında en yüksek dinî görevleri de sürdürüyor ve Medine mescidinde tayin edilmiş vakitlerde İmam olarak halka namaz kıldırıyordu. Bu bakımdan Ebû Bekir, Peygamber'in ölümüyle sona ermiş olan bütün bu görevlerde -peygamberlik görevi hariç- dinin kurucusunun halefiydi. "Halef" unvanının seçilmesi hiç şüphesiz Ebû Bekir'in tevazuunun getirdiği [31] samimi bir hissiyatla belirlenmişti. Bu dönemde genç İslam toplumunun varlığı tehdit altındaydı ve bazı kaynaklara göre kurucusunun ölümüyle birlikte yok olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Muhammed'in, Kur'an'ı yaydığı dönemde, kendi halefi için Halife unvanının kullanılmasını planladığına dair bir delil olmadığı gibi, Kur'an'da da Ebû Bekir'e "Allah'ın Elçisinin Halifesi" unvanını kullanmasına dair bir tavsiye yer almamaktadır. Halef ya da halife gibi basit bir unvanın bu kadar itibar görmesinin sebebi, Arap fetihlerinin hızla yayılması ve bu fetihler sonucu, yeni kurulan imparatorluğun yöneticilerine büyük zenginlik ve güç getirmesi olmuştur.

Halife unvanıyla bağlantılı iki unvan daha bulunmaktaydı. Ebû Bekir'in yerine 634 yılında bu göreve gelen Ömer, kendi yönetim döneminin hemen başında "Tanrı'nın Elçisinin Halifesinin Halifesi" unvanını kullanmaya başladı. Ancak kısa süre sonra bu unvanın çok uzun ve kullanışsız olduğu anlaşıncı kendisine sadece "Halife" diye hitap edilmesini istedi. İşte, büyük fetihlerin yaşandığı Ömer devrinde, bu basit unvan çok daha fazla önem kazanmaya başladı. Ancak Ömer, "Emirü'l-Müminin" (Müminlerin Emiri) unvanını kullanan ilk kişi olmuştur. Açıkçası bu daha kibirli bir unvandı ve Ömer'in [32]

başlangıçta kendisine böylesi mağrur bir unvanla hitap edilmesinde mütereddit olduğu söylenmiştir. Oysa bu unvan yeni bulunmuş değildi ve Muhammed'in ilk takipçilerinden olup Uhud savaşında öldürülen Abdullah bin Cahş'a, bu savaştan bir sene önce Nahle üzerine yaptığı başarılı bir seferin ardından bu unvan verilmişti.⁷ Bu önemsiz şahsiyet, kendisine bu şekilde hitap edilen ilk kişi olsa da, hadisler bu unvanın başkası için kullanıldığını belirtmektedir.⁸ Ancak İslam toplumunun liderine böyle bir unvan verilmesi ona bambaşka bir önem kazandırmış ve gücün (emir) ancak Tanrı'ya ait olduğuna dair Kur'an'da sürekli vurgulanan ifade, dindar Ömer'in bu mağrur unvandan kaçınmasına yol açmış olabilir. Ayrıca Emir kelimesi ve Emirü'l-Müminin tamlaması, Halife ve İmam gibi unvanların aksine, Kur'an'da hiçbir yerde geçmemektedir. Ancak Ömer bu unvanı benimsedikten sonra onun halefleri tarafından en çok kullanılan unvanlardan birisi hâline geldi. Diğer Müslüman emirlerin de bu unvanı kendilerine atfetme cüretinde bulunmaları, kendilerini İslam toplumunun liderine bağlılıktan koparıp, genel olarak tanınan bir Hilâfet talebinde bulundukları zaman görülmüştür.

İşte Halife, Orta Çağ boyunca Hristiyan Avrupa'da, "Elmiram [33] mommini", "Miralomin" ve "Mirmumnus" gibi tuhaf şekilde değiştirilen bu Emirü'l-Müminin unvanıyla tanınıyordu.

Bu unvan, otorite üstlenmede Hilâfetin Ömer devrinde elde ettiği muazzam gücün bir karakteristiği idi. Onun orduları, Roma İmparatorluğu'nun elinden Doğu'daki en güzel vilayetleri kopardı, bereketli Mısır topraklarını hükmü altına aldı ve Kuzey Afrika kıyıları boyunca ilerlemeye devam etti. Filistin ve Suriye'yi istila etti ve Pers kralının ordularını ezdikten sonra, eski Pers imparatorluğu topraklarının tamamında Arap hâkimiyetini tesis etti ve sonunda en kuzeydoğuda bulunan Ceyhun ve Seyhun kıyılarına kadar ulaştı.

7 Mesudi, *Kitab'ul Tenbih*, s. 236, II. 15-16.

8 İbn Haldun, *Mukaddime*, trad. De Slane, I, s. 462.

“Emirü'l-Müminin” unvanı, yüksek hilâfet makamının dün-ye-yi yönünü ortaya koyarken, üçüncü bir unvan olan “İmam” da, cemaatle ibadette müminlerin lideri olarak dinî işlevine atıfta bulunuyordu. Bu kelime Kur'an'da sıklıkla önder, rehber, örnek, model vb. gibi anlamlarla yer almaktadır. Söz gelimi,⁹ 2. sure, 118. ayette, Tanrı, İbrahim'e *“Ben seni insanlara önder yapacağım”*¹⁰ ve 21. sure 73. ayette Tanrı, İshak ve Yakub'a *“Biz onları buyruğumuz altında doğru yolu gösterecek önderler kıldık”*; yine 25. sure 74. ayette, dürüst insanlar anlatılırken, *“Ey Rabbimiz, ... bizi günahattan sakınanlara öncü yap”* denilmektedir. Ayrıca 17. sure 73. ayette Tanrı, Kıyamet Gününü, *“Her insan topluluğunu önderleriyle birlikte çağıracağımız o günde ...”* denilmektedir.¹¹ Bu kelime sadece bir kişiyi değil, aynı zamanda vahyedilen bir kitap gibi bir şeye de işaret etmektedir. Söz [34] gelimi 11. sure 20. ayette ve 40. sure 11. ayette, Musa'nın kitabından *“bir önder (imam) ve bir rahmet”* olarak bahsedilmektedir.¹² İster cemaatle ibadetin önderi gibi daha geniş kapsamıyla olsun, ister Müslüman bir topluluğun mutlak lideri şeklindeki daha sınırlı kapsamıyla olsun, daha sonraki gelenekçilerin “İmam” kelimesini kullanmalarının Kur'an'da ne kadar öngörüldüğü, bu ifadenin Kur'an'da sadece Tanrı'nın peygamberleri ya da diğer adanmış kişileri değil aynı zamanda inanmayanları da tanımlamak için kullanılmasında görülebilir. Söz gelimi 9. sure 12. ayette Tanrı, *“Küfrün elebaşlarıyla savaşın”* ve 15. surede, Sodom ve bir başka günahkâr şehrin yok edilmesine atıfta bulunurken de *“Biz onların cezasını verdik. İki şehir de açıkça bilinen bir yol üzerindedir”* demiştir (15. sure 79. ayet). “İmam” kelimesinin Kur'an'ın hiçbir yerinde, cemaate namaz

9 Oryantalistler ayetlerin numaraları konusunda Flügel'in nüshasını esas almıştır. ayet numaralarındaki farklılığın sebebi yazarın söz konusu nüshayı esas alması olabilir (Ed.).

10 Bakara suresinde yer alan bu ifade, yazarın belirttiği gibi 118 değil, 124. ayette yer almaktadır (Çev.).

11 İsrâ suresindeki bu ifade, surenin 73. ayetinde değil, 71. ayetinde yer almaktadır (Çev.).

12 Bu ifade Hûd 11/20 ve Mü'min 40/11. ayetlerde değil, Hûd 11/17 ve Ahkâf 46/12. ayette geçiyor (Ed.).

kıldırın kişi anlamıyla kullanılmamış olması ilginçtir. Bilindiği gibi, İslam dünyasında, günlük namazlar için tayin edilen beş vakitte cemaatle namaz kılarken müminlerin imamın arkasında saf tutmaları, imamın da tek başına onların önünde durması ve secde ve rükû için eğilmesi, arkasında duranların da aynı anda ve birlikte onu takip ederek namaz kılmaları mutlak bir uygulamadır. Muhammed, İslam toplumunun önderi olarak, [35] hayatının Medine’de geçen on yılının tamamında ashabına cemaatle namaz kıldırarak imam olarak hareket etmeye alışkındı. Askerî bir sefer için Medine’de bulunmadığı dönemlerde, sadece bu görev için ashabından birisini vekil tayin ederdi. Bunlar genellikle sıradan insanlar olurlardı. Özellikle bu görev tam on üç kez seçildiği söylenen âmâ bir adamın ismi bizim için meçhuldür¹³ çünkü hiçbir tarihçi, onun adını kaydetmeye değer görmemiştir. Muhammed’in son hastalığı esnasında, kendi yerine cemaate namaz kıldırması için Ebû Bekir’i tayin etmesi, onun Peygamber’in halefi olarak seçilmesini kolaylaştırdı çünkü namazda önderlik etmek, Muhammed’in siyasi ve dinî özelliklerini bir arada taşıyan yeni sosyal düzenin önderi olarak taşıdığı pozisyonun en belirgin ve yinelenen göstergelerinden birisiydi.¹⁴

Muhammed’in vefatının ardından halifeler birbiri ardına bu makama geldiler ve cemaate namaz kıldırma görevi genellikle liderlik sembolü olarak görüldü. Arap toprakları genişledikçe valiler, hâkimiyeti ele almak üzere boyunduruk altına alınan yeni vilayetlere gönderiliyorlardı. Bu valilerin ilk resmî görevlerinden birisi bir camiye giderek orada toplanan müminlere namaz kıldırma idi. Bu resmî görevle yakından ilişkili bir baş- [36] ka kurumun da ilgi çekici bir tarihi ve hilâfet müessesesinde önemli bir yeri vardı. Eski Arap toplumlarında hâkim, “minber” adı verilen bir yerde oturarak hüküm verirdi. “Minber” kelimesi bugüne kadar varlığını korumuş olup günümüzde camide

13 Sözü geçen âmâ sahabe Abdullah bin Ümmü Mektum’dur.

14 Caetani, *Annali dell’ Islam*, Hicri 11, s. 16.

vaaz verilen yer anlamına gelmektedir. Ancak Muhammed'in hayatta olduğu dönemde ve Medine'deki ilk İslam toplumunda cami sadece ibadet edilen yer olmayıp, toplumun siyasi ve sosyal hayatının merkezi olması bakımında Roma'daki forumun muadiliydi. Peygamber, Medine'deki mescitte kendisine bağlılıklarını sunmak üzere gelen Arap kabilelerinin elçilerini kabul ediyor ve mescitteki minberde devletin tüm işlerini ifa ediyordu. O, takipçilerine sadece dinî konularda talimatlar vermiyor, aynı zamanda siyasi kararlar da veriyordu.

Caminin siyasi hayatla olan bu bağı ve minberin, toplumun önderinin yönetim kürsüsü oluşu, Peygamber'in vefatıyla birlikte sona ermedi. Ömer, Medine'deki bu minberden, toplanan cemaate, İran'daki İslam ordusunun ilerleyişi sırasında yaşanan talihsiz mağlubiyeti duyurarak gönüllülerin toplanması çağrısında bulundu. Onun halefi Osman da yine aynı minberden idare şekline yönelik eleştirilere karşı kendisini savunacaktı. [37]

Ayrıca, bir vilayete yeni atanmış valinin, cemaate namaz kıldırıdıktan sonra izleyeceği siyaseti minberden ilan etmesiyle ilgili kaydedilmiş birkaç örnek de mevcuttur. Ancak zaman geçtikçe halifeler kademeli olarak bu uygulamadan vazgeçmiş ve otoritenin sergilenmesi ile ilgili farklı uygulamalar daha çok tatbik edilir olmuştur.

Minber ile bağlantılı olarak bir başka önemli teknik terim de günümüze kadar devam eden bir uygulama olan ve özellikle Cuma günleri cemaate hitap edilmesi anlamına gelen hutbedir. İslam öncesi dönemde hatipler, Arap kabilelerinde hitabet işini üstlenirlerdi ve onların kürsüden yaptığı konuşmaya "Hutbe" denirdi. Muhammed'in "hutbeleri" daha çok siyasi ifadelerdi ve bazı durumlarda taht konuşmalarına misal gösterilebilmektedir. Onun vefatının ardından İslam toprakları genişledikçe bir valinin cemaate hitap edebileceği kendi minberi olurdu. Benzer bir şekilde valinin hutbesi de siyasi içerikli olabilirdi ama onun hutbesi elbette toplumun mutlak

idarecisinin hutbesi ile aynı önemi taşımazdı. Bazı sebeplerden dolayı hutbe zamanla asıl anlamını ve önemini yitirmeye başladı. Oysa İslam toplumu Medine’de henüz emekleme dönemindeyken sadece bir mescid ve bir minber vardı. Hutbeyi de sadece Peygamber verirdi. Diğer yandan Arap imparatorluğu büyüdükçe cami sayıları da artmaya başladı ve böylece hutbe tüm müminlere edilecek bir hitap olmaktan çıktı, çünkü siyasi ehemmiyeti çok fazla olmayan kişilerin cemaate namaz kıldırma imkânı vardı. Emevi halifeleri de tebaalarına buyruklarını dile getirecekleri bu özel yöntemle başvurmakta yorulmaya başlamışlardı. Vilayetleri Arap yönetimine geçen Roma İmparatorluğu’nun vilayet sisteminden kopyalanan idari yöntemlerin ortaya çıkması, kararların ve hükümet emirlerinin sözlü olarak iletildiği bu yöntemi kullanışsız ve gereksiz hâle düşürdü. Minberin artık hükümdarın tahtı veya yargıcın kürsüsü olmayı temsil etmesi sona ererek sadece hutbe makamı hâline gelmesi gibi, hutbe de aynı şekilde sadece cami imamı tarafından verilen bir vaaz hâline dönüştü. Modern zamanlarda ve geçmişteki asırlar boyunca hutbe, Tanrı’ya övgü ve hamd, Peygamber’e salat ve selam ve onun ailesiyle ashabına dualardan oluşmuştur. Ancak yine de başlangıçtaki siyasi öneminden bir parça da olsa muhafaza

[39] edebilmiş ve içinde, o dönem başta olan hükümdara da dua edilen bir bölümü barındırmaya devam etmiştir. Hutbede yeni bir ismin telaffuz edilmesi, yeni bir hükümdarın tahta çıkmış olmasına ya da otoritenin bir hükümetten diğerine geçmiş olduğuna delalet edebilir. Söz gelimi, İran’daki Moğol Sultanı Gazan Han 1300 yılında birliklerini Şam’dan çekince, şehir bir kez daha Mısır’daki Memlûk yönetiminin hükmüne girdi ve büyük mescitteki hutbe, yüz günlük bir kesintinin ardından Sultan Nasır ve Halife adına okundu.¹⁵ İslam devletlerinde hâkimiyet sembollerinden birisi her zaman için, başta olan yöneticinin isminin, imam tarafından Cuma günleri ve

15 Mufaddal bin Ebi’l-Fadail, *Histoire des Sultans Mamlouks*, ed. E. Blochet, s. 506.

bayram namazlarında okunan hutbede zikredilmesi olmuştur. İslam tarihi boyunca çeşitli vesilelerle, idarede değişikliğe işaret eden, hutbede bir ismin yerini başkasının aldığı dramatik olaylar yaşanmıştır. Ayrıca son dönemlerde Avrupa'daki hükümetler için, Müslüman tebaalarının hutbelerinde bir Müslüman hükümdarın adını zikretmelerine izin verip vermeme meselesi de tereddüde yol açmaktadır.

İlk Halifeler; Halife, Emirü'l-Müminin ve İmam olmak üzere üç unvandan birisiyle tanımlanıyordu. Her biri tek ve aynı şahsiyetin unvanıydı ama Halife, dinin kurucusu yani "Tanrı'nın [40] Elçisi" ile olan bağı vurguluyor ve bu dinî halefliliği, müminlerin bağlılığını elde etmek için kullanıyordu. İkinci unvan olan "Emirü'l-Müminin", yöneticinin otoritesini özel olarak mutlak bir komutan ve sivil idarenin başı olarak ortaya koyuyordu. Üçüncü unvan olan "İmam" ise, devletin başındaki kişinin daha çok belirli bazı dinî görevleri yerine getirmek suretiyle edindiği dinî kimliğe vurgu yapıyordu. Bu son unvanın, Şiîler arasında dinî rehberleri için kullanılması tercih edilmektedir çünkü onlar, giderek gizemli ve neredeyse doğaüstü güçler atfettikleri Peygamber'in haleflerinin kutsal niteliğine büyük önem vermektedir. Şiîler günümüze kadar, insanlar tarafından görülmeyen gizli bir İmam'ın dünyadaki müminleri sevk ve idare ettiğine inanmaktadırlar. Her ne kadar imamlık doktrini Sünniler için de önemli olsa ve İmam, Sünni Halife'nin resmî tanımı olsa da Sünniler arasında, Şiîlerde olduğu kadar önemli bir isim olmamıştır. Abbasi halifesi Me'mun (813-833), muhtemelen Şiî tesiri sonucu madeni paralar ve yazılarda "İmam" unvanını kullanan ilk kişi olmuştur. Hiç şüphesiz hilâfet kurumunun dinî karakteri sebebiyle, Me'mun döneminde dinî bir unvan olan "İmam" unvanı madeni paralarda kullanılmaya başlanmış ve ondan sonra gelen Abbasi Halifeleri de bu uygulamayı sürdürmüşlerdir. [41]

Bunun gibi çeşitli unvanlar arasındaki farklılık, hak sahiplerinin bu üç unvandan biri ya da diğerini kendilerine atfet-

tikleri durumlarda görülebilmektedir. Söz gelimi, Ebü'l-Abbâs es-Seffâh (Abbâsi hanedanının ilk halifesi), Emirü'l-Müminin unvanını kullanarak açık bir isyan başlatmış, ondan önce Abbasilerin önderi olarak görülen kardeşi İbrahim ise sadece İmam olarak tanınmıştı. Benzer bir şekilde sonraki dönemlerde Batı Afrika'da Şîî hareketi, Berberiler arasında çok sayıda taraftar bulduğunda, onların liderlerine de İmam denmişti. Fâtımî halifelerinin atası olan Ubeydullah, 909 yılında Kayrevan'da halife ilan edildiği zaman Emirü'l-Müminin unvanını kullanmaya başladı. Bu son unvan, dünyevi bir otoriteye işaret ederken İmam, yöneticinin dinî niteliğini gös-

[42] termektedir.¹⁶

III. BÖLÜM

Hilâfet ve Din

Hilâfetin Kur'an ve Hadislere Uygunluğu

Müslüman teologlar, bu unvanlar hakkında bir cevaz için Kur'an'ı incelemeye başladıklarında, daha önce de işaret edildiği gibi, Emirü'l-Müminin unvanıyla ilgili hiçbir atıfa rastlamamışlar, İmam ile ilgili çok az atıf bulmuşlar ve bu kelimeyle bağlantılı imalarla ilgili ise kesinlikle bir ifadeye rastlamamışlardı. Ayrıca her ne kadar halife kelimesi ve aynı Arapça kökten gelen diğer kelimeler sabit bir şekilde karşımıza çıkıyor olsa da hiçbir durumda daha sonraki dönemlerdeki İslami teolojik ve siyasi literatürde ortak olan bu terimin teknik kullanımıyla ilgili açık ve kesin bir beklentiye rastlanmamaktadır. Ancak Orta Çağ Avrupa'sındaki teologlar ve devlet adamlarının Papalık ve imparatorluk iddiaları için İncil'e başvurmaları gibi, İslam dünyasındaki teologlar ve hukukçular da Hilâfetin siyasi teorisine destek aramak için vahyedilen İlâhi Kelam'a başvurmuşlardı. Bunlar için Kur'an'ın otoritesi hâlâ büyük bir ağırlık ve öneme sahipti çünkü teorik olarak Kur'an hem dinî hem de medeni hukukun temelini oluşturuyordu. Terimin kullanıldığı ayetlerin birçoğu, onların savundukları siyasi kurumla ilişkilendirilen herhangi bir yorum yapılmasına elverişsizdi çünkü halef [43] (halife) ve haleflere (halifeler, hulefa) yapılan atıf genel bir biçimde yapılmıyordu ve açıkça tek bir yüce şahsa atıfta bulunulmuyordu. Bu durum, aşağıdaki ayetlerde açıkça ortaya konulmuştur: *"Allah, içinizden iman edip dünya ve ahiret için yararlı işler yapan kimselere vaat etti ki, kendilerinden öncekilere verdiği gibi onlara da yeryüzünde iktidar verecek, onlar için hoşnutluğuna vesile kıldığı dinlerinin yerleşip ya-*

yılmasını sağlayacak, şu andaki korkularını güvenliğe çevirecektir..." (24. sure 54. ayet).¹ "Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği şeylerde sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O'dur..." (6. sure 165. ayet). Burada, genel olarak, atalarının mirasını devralan "halifeler" olarak müminler topluluğuna atıfta bulunulduğu görülmektedir. "Halife" kelimesinin benzer bir kullanımı Kur'an'da (7. sure, 67 ve 72. ayetler) bu kez daha dar bir anlamla yapıldığında Tanrı, onlara gönderdiği peygamberi yalanlayan putperest bir kavmi (Ad kavmi) ayıplarken karşımıza çıkmaktadır. Bu peygamber (Hud), kabilesindeki insanlara şunu söylüyordu: "Sizi uyarmak için, içinizden bir adam vasıtasıyla Rabbinizden size bir zikir (vahiy) gelmesine şaştınız mı? Düşünün ki O sizi, Nûh kavminden sonra onların yerine getirdi ve yaratılıştaki sizi onlardan güçlü kıldı..." (7. sure 67. ayet).² Burada açıkça anlatılmak istenen, bu kabile halkının, kendilerinden önce Nuh kavminin yaşadığı nimetleri elde etmeyi başar[dık]larıdır. Bundan birkaç ayet sonra da (7. sure 72. ayet), ilahi hakikat mesajı yine kendi kabilesi olan Semud halkı tarafından reddedilen bir başka peygamberin (Salih), bu kâfir Arapları, Tanrı'nın kendilerine göndermiş olduğu nimetleri kabul etmeye davet etmesi anlatılmaktadır. "Düşünün ki Allah Âd kavminden sonra yerlerine sizi getirdi ve yeryüzünde sizi yerleştirdi. O'nun düzlüklerinde saraylar yapıyorsunuz, dağlarında evler kuruyorsunuz. Artık Allah'ın nimetlerini hatırlayın da yeryüzünde fesatçılar olarak karışıklık çıkarmayın."³ Burada da birden çok insana atıfta bulunulmakta olup, "Halife" kelimesi, İslam toplumunun önderi olan tarihî halife tabiri ile bağlantılı olarak anlatılamaz.

- 1 Bu ifade, 24. sure olan Nur suresinde geçmekle birlikte, 54. ayette değil, 55. ayette geçmektedir (Çev.).
- 2 Bu ifade, 7. sure olan Araf suresinde geçmekle birlikte, 67. ayette değil, 69. ayette geçmektedir (Çev.).
- 3 Bu ifade de, 7. sure olan Araf suresinde geçmekle birlikte, 72. ayette değil, 74. ayette geçmektedir (Çev.).

Ancak şahıslara atıfta bulunulan iki bölüm vardır ki bunların her birinde seçkin bir şahsiyete atıf yapılmıştır. Bunların ilkinde Âdem'e, ikincisinde ise Davud'a atıf vardır. İlahi Kelam'da yer alan bu iki ayete nesiller boyunca Müslüman yazarlar hilâfet konusunda, bu kurumun doğasıyla ilgili farklı doktrinlerini vurgulamak amacıyla atıfta bulunmuşlardır. Davud'a atıfta bulunulan ayet, diğerine nazaran daha basittir. *"Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık; onun için insanlar arasında adaletle hükmet; nefsin isteklerine uyma, sonra seni Allah yolundan saptırır. Kuşkusuz, Allah yolundan sapanlara, hesap verme gününü unutmaları yüzünden çok ağır bir azap vardır"* (38. sure 25. ayet).⁴ Diğer ayette ise Tanrı, meleklerle, Âdem'i yaratma niyetinden bahsetmektedir. *"Hani Rabbin meleklerle, "Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım" demişti. Onlar, 'Biz seni eksiksiz bilirken ve durmadan övgü ile [45] tenzih ederken orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?' dediler..."* (2. sure 28. ayet).⁵

Bu iki ayet hakkında ciltler dolusu tefsir yazılmıştır. Görünüşe göre "Halife" kelimesi burada salt "halef" anlamından daha fazla mânâ taşıyor olsa da bazı müfessirlere göre Tanrı, Âdem'i yaratma niyetini beyan ettiğinde ona halef anlamına gelen halife adını verdi çünkü Âdem'in, insanın yaratılışından önce dünya üzerinde yaşayan meleklerin halefi olması isteniyordu. Ancak başka İslam kaynakları ise "halife" kelimesini, temsilci, vekil, ikame eden olarak yorumlamışlardır ki bu da yüksek bir makama vekâlet edilmesi anlamını taşımaktadır. Bu doğrultuda da Âdem ve Davud'a "halife" unvanı verilmesinin sebebi, bunların, dünyada Tanrı'nın vekili olmaları ve insanlara rehberlik ederek Tanrı'nın emirleri doğrultusunda onları uyarmaları sebebiyledir. Bu tür bir yorumun, halifenin itibar ve otoritesini çoğaltmak için kullanıldığı açıktır.

4 Bu ifade, 38. sure olan Sad suresinde geçmekle birlikte, 25. ayette değil, 26. ayette geçmektedir (Çev.).

5 Bu ifade, 2. sure olan Bakara suresinde geçmekle birlikte, 28. ayette değil, 30. ayette geçmektedir (Çev.).

Hilâfetin siyasi teorisinin daha açık ve kesin bir izahı için hadislere başvurmak zaruriydi. İşte Hilâfet doktrininin sistematik olarak ele alınmasının temelini, Müslüman teologlar ve hukukçuların eserlerinde gördüğümüz bu hadisler oluşturdu. Yukarıda da açıklandığı gibi, bu hadislerin ilk kullanıldığı [46] kesin tarihi tespit etmek mümkün değildir ancak bunların müminlerin büyük bölümü arasında kabul gören siyasi bir kurumun gerekçesini ortaya koyduğuna şüphe yoktur. Asıl olarak bu teori, gerçeklerden doğmuş olup İslam tarihinin ilk iki asrındaki Sünni Hilâfetin destekçilerinin zihinlerindeki aydınlanmayı temsil etmektedir. Ancak unutulmamalıdır ki, her ne kadar Avrupalı ilim adamlarının eleştirel araştırmaları, hadislerin birçoğunun taraflı karakterini açıkça ortaya çıkarmış olsa da, dindar Müslümanların zihninde, hadislerin ortaya çıktığı ilahi cevazla ilgili inançlarını sarsmaya neden olacak bu tür bir şüphe doğmamıştır.

İslam dünyasında hukuk ve siyasi teorisinin, dinî dogmalar gibi ilahi vahiylerden türediğinin değerlendirildiği gerçeğine çok fazla vurgu yapılamamaktadır. Avrupalı yazarlar bu gerçeği gözden kaçırmaya meyillidirler çünkü onlar, Hristiyanlık doktriniyle aynı kaynaktan doğmamış hukuk sistemlerine alışkındırlar. Bunun sebebi de Roma hukukunun, her ne kadar Hristiyan kültürü tarafından absorbe edilmiş olsa da Hristiyanlıktan önce de var olmasıdır. Aynı şekilde Barbarların siyasi kurumları da Roma İmparatorluğu'ndan önce mevcuttu ve bu kaynaklardan doğan siyasi kurumların, Hristiyan öğretisinin dayandığı vahiy ürünü belgelerden bağımsız olduğu ve onlardan önce doğduğu değerlendirilmektedir. [47] Ancak İslam'da bu durum oldukça farklıdır çünkü dogma ve hukuk Kur'an'dan doğmuştur ve teologlar gibi hukukçular da bu sistemin temel taşı olarak önce Kur'an'ı sonra da hadisleri alıp şüpheli durumlarda da ilkinin, ikincisinin yardımıyla izah ederler. Sonuç olarak, Hilâfet mevzusunu ele alan hukukçular, bunu ilahi olarak atanmış bir makam olarak değerlendirebi-

lir ve bu konuyla ilgili vahiylerin anlaşılması için hadislerle bakabilirler.

Hadisler açıkça, Halife'nin, Peygamber'in de mensup olduğu Kureyş kabilesinin bir mensubu olması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu nitelik, yukarıda belirtilen tarihî sürecin tamamı boyunca, Emevi ve Abbasi halifeleri ile onların Şii rakipleri olan Mısır Fâtımîlerinin şahsında yerine getirilmiştir. Bu ilke aşağıdaki şekilde ortaya konulmuştur: "İmamlar Kureyşli olmalıdır";⁶ "İnsanları idare edenler arasında her zaman Kureyş'e mensup birisi olmalıdır";⁷ "Halife, Kureyşli olmalı, yargı Ensar'ın, ezan görevi de Habeşlilerin olmalıdır";⁸ "İmamlar Kureyşli olmalıdır; onlardan dürüst olanlar, dürüst olanların idarecisi, kötü olanlar da kötülerin idarecisi olmalıdır."⁹

Bu şekilde kabul edilen Hilâfet, yöneticinin eline sınırsız bir güç veren ve tebaasından ona tereddütsüz itaat bekleyen [48] bir despotluk şekliydi. İslam Hilâfetinin bu otokratik karakteri muhtemelen, toprakları İslam devletinin sınırları arasına katılan Pers hükümdarlığından miras kalmıştır. İslam öncesi Arap toplumu daha önce bu türden bir siyasi kurumla karşılaşmadığı gibi bu, tüm inananların eşit olduğunu söyleyen Kur'an öğretisiyle de çelişmektedir. Ayrıca bu durum, ilk halifeler ile çölden henüz çıkmış olan Araplar arasındaki ilişkileri ortaya koyan bağımsızlık duruşuna da aykırıdır. Burada, hadislerde mütemadiyen öğretilen tavizsiz bir medeni itaat doktrinini görmektediriz. Bunlardan birinde söylendiğine göre; "Allah Resulü dedi ki: Bana itaat eden Allah'a itaat etmiş olur; bana isyan eden de Allah'a isyan etmiş olur."¹⁰ "Allah Resulü dedi ki: benden sonra sizi yönetecekler gelecektir; onlara itaat edin çünkü yönetici, insanın kendisini onunla koruduğu bir zırh gibidir;

6 *Kenz*, Cilt VI, No. 3452.

7 *age.*, VI, No. 3469.

8 *age.*, VI, No. 3429.

9 *age.*, III, No. 2983.

10 *age.*, III, No. 2999.

eğer dürüst olur ve sizi adilce yönetirlerse bunun mükâfatını alacaklardır. Ama eğer kötülük yapar ve adaletsizce yönetirlerse, bunun cezasını göreceklerdir; fakat siz bundan muaf olacaksınız çünkü onlar sizden sorumlu olup, sizin herhangi bir sorumluluğunuz bulunmamaktadır.”¹¹ “Ne olursa olsun idarecilerinize itaat edin. Eğer benim size öğrettiklerimin aksini yapmanızı isterlerse, onlar bunun için cezalandırılacak, siz de itaatınız sebebiyle ödüllendirileceksiniz. Eğer benim size öğrettiklerimin aksini yapmanızı isterlerse, bunun sorumluluğu [49] onlara aittir ve siz bundan dolayı hesaba çekilmezsiniz. Allah’ın huzuruna çıktığınızda (hesap gününde), “Rabbimiz! Sen bize bir Peygamber gönderdin, biz de senin izinle ona itaat ettik. Sonra bize Halifeler gönderdin ve biz de senin izinle onlara da itaat ettik. Bizim idarecilerimiz de bize emirler verdiler ve biz de senin rızan için onlara itaat ettik” deyin. Allah da size der ki, “Evet hakikati söylediniz, mesuliyet onlarındır ve siz bundan dolayı hesaba çekilmeyeceksiniz.”¹² “Peygamber dedi ki: Tüm idarecilerinize (Emirlere) itaat edin, her İmanın arkasında namaz kılın ve benim ashabıma dil uzatmayın.”¹³

Tebaanın bağlılığını ilan edeceği kişi sadece bir halife değil, hukuki olarak oluşturulmuş bir otoriteydi. Peygamber’in bir hadiste şöyle dediği bildirilmiştir: “Ey insanlar! Allah’a itaat edin, sizin üzerinize idareci olarak Habeşli bir köleyi gönderse bile!”¹⁴

Bu şekilde ilan edilen siyasi teorinin ima ettiği konuların, tüm dünyevi otoritenin ilahi bir görevlendirmeyeyle gerçekleştiği, idareci adil olsa da olmasa da tebaanın görevinin itaat etmek olduğu çünkü bunun mesuliyetinin Tanrı’da olduğu ve burada tek tatminkâr noktanın, Tanrı’nın, adil hükümdarı ödüllendirdiği gibi adil olmayan idareciyi de kötü eylemleri

11 *age.*, III, No. 2580.

12 *age.*, III, No. 3008.

13 *Kenz*, Cilt VI, No. 3005.

14 *age.* III, No. 3003.

sebebiyle cezalandıracağıının bilinmesi olduğu görülmektedir. Böylesi bir öğretinin, Peygamber'in aşağıdaki hadisinde de ima edildiği ortaya çıkmaktadır: "Eğer Allah insanlar için iyi bir şey dilerse, onların üzerine hoşgörü ve hikmet gönderir ve onların işlerini cömert idarecilerin eline verir. Ama eğer Allah insanlar için kötülük dilerse, onların üzerine gaflet ve bayağılığı gönderir ve onların işlerini açgözlü idarecilerin eline verir."¹⁵ [50]

Ayrıca Peygamber'in, İslam toplumunun geleceği ve Decal'in zuhurunda yaşanacaklarla ilgili kehanette bulunduğu bir hadiste şöyle denmiştir: "Eğer o gün yeryüzünde Allah'ın Halifesini görürseniz, sizi bedenen tüketse ve malınızı kaybetmenize neden olsa bile ona yakın olun." Yine başka bir hadiste, "Eğer idarecileriniz adilse, mükâfatlarını Allah'tan bekleyebilirler ve insanların da bunun için şükretmeleri gerekir; ama eğer adil değillerse günah işlemiş olur; ancak insanlara bununla ilgili kanıt göstermelidirler."

Yüce Halifelik makamı böylece bahsedilmiş oluyordu ve bu makama tevdi edilen dinî karakter, daha eski bir dönemde ortaya çıkmış olan bir başka unvanla daha fazla vurgulanmıştı. Bu unvan da *Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi* unvanıydı. Daha sonraki dönemlerde dalkavuklar bu ifadeye nasıl abartılı bir yorum katmış olurlarsa olsunlar, bunun asıl anlamı, bu geçici gücün sağlamış olduğu korumanın, Tanrı'nın insanlara sağladığı koruma ile aynı olduğunu göstermekti. Elbette Tanrı'nın gölgesi, Tanrı'nın beşerî manada anlaşılan şekilde gölgesi değil, onun sağlamış olduğu gölge anlamına geliyordu. "Gölge" kelimesi burada "sığınılan yer" anlamıyla eşdeğerdir çünkü insanın kızgın güneşten korunmak için gölgeye sığınması gibi, bir idare de tebaasını kötülüklerden koruyabilir.¹⁶ Daha [51] sonraki dönemlerde bu ifadeye şüphesiz daha esrarengiz

15 age. III, No. 2786.

16 Goldziher, Du sens propre des expressions Ombre de Dieu, Khalife de Dieu, pour désigner les chefs dans l'Islm. *Revue de l'Histoire des Religions*, tome XXXV (1897).

anlamlar yüklendi. Söz gelimi 849 yılında Mütevekkil'in huzuruna çıkarılan bir asi Halife'ye, Tanrı ile yarattığı varlıklar arasında gerilmiş bir ip olarak hitap etti.¹⁷

Bu makamın benzer bir şekilde yüceltilmesi, halifenin "Allah'ın Halifesi" olarak isimlendirilmesiyle ilgili görülmüştür. Ebû Bekir'in, kendisine bu şekilde hitap edilmesine itiraz ettiği çünkü kendisinin "Tanrı'nın Elçisinin Halifesi" olduğunu söylediği bildirilmiştir. Bu isimlendirme, 656 yılında Peygamberle çağdaş olan şair Hasan bin Sabit'in, Halife Osman'ın ölümü üzerine yazdığı bir mersiyede ortaya çıkmış olmasına rağmen, muhtemelen sadece "Tanrı'nın Peygamberinin Halifesi" anlamına geliyordu. Ancak muhtemeldir ki imparatorluk zenginleşip halifenin etrafındaki merasim daha haşmetli ve şatafatlı hâle geldikçe, bu ifade, Tanrı'nın Vekili ya da Temsilcisi anlamına gelmeye başladı. Bu ifadeye, sadece fani ya da bir yerde hazır olmayan birisinin vekilinin olabileceği, Tanrı'nın da bu iki özelliğe de uzak olduğu düşüncesiyle birden çok ilahiyat bilimci karşı çıkmıştır.¹⁸

Abbasiler döneminde bu unvan oldukça yaygınlaştı ve hatta bu hanedanın ikinci halifesi olan Mansur, 775 yılındaki bir hutbede kendisini Tanrı'nın dünya üzerindeki kuvveti [52] (sultanı) olarak nitelendirdi.¹⁹ Ancak onun halefleri arasında, "Tanrı'nın Halifesi" daha sık kullanılan bir unvan oldu. Bu unvan, Abbasiler devrinde benimsenmiş ve daha sonra da görüleceği gibi müteakip asırlarda, Abbasi imparatorluğunun yıkılmasının ardından, bu makamda hak iddia eden birçok emir tarafından kullanılmıştır.

Bazı hadislerin taraflı karakteri, Emevileri itibarsızlaştırıp Abbasileri yüceltenlerde açıkça görülmektedir: "Allah'ın Re-

17 Taberi, III, s. 1387, II. 13-14.

18 Kenz, III, No. 2237.

19 ed. H. Hirschfeld, XX, 1. 9. Bu ifadenin Peygamber için kullanılması daha sonraki bir tarihte olmuştur, söz gelimi İbn Zafer, *Sulwan al-muta*, s. 24, I. 3 a.f. (Tunus, Hicri 1279).

sulü, Hakem bin Ebi'l-Âs'ın²⁰ çocuklarının, kendi minberinde maymun gibi zıpladıklarını görünce üzüldü ve onun ölümüne kadar bir daha gülümsemedi." Yine bir başka hadiste Peygamber'in şöyle söylediği bildirilmiştir: "Bir keresinde Mervan'ın çocuklarının birbiri ardına minberime çıktıklarını gördüm ve bu beni üzdü. Sonra Abbas'ın çocuklarının minberime çıktıklarını gördüm ve bu da beni memnun etti." Yine bir başkasında "Abbas'ın oğulları, Ümeyye'nin bir günlük hükmüne karşı iki gün, bir aylık hükmüne karşı iki ay hükmedeceklerdir" demiştir.²¹

Bu tür hadislerin açıkça Emevi hanedanını aşağılamak isteyen siyasi bir hicivcinin eseri olduğu düşünülmektedir. Bunların yanında, hilâfet makamının, Abbasiler tarafında İsa ya da Mehdi'ye teslim edilene kadar onların elinde kalacağı kehanetinde bulunan hadisler de vardır: "Hilâfet, amcamın [53] (Abbas) oğulları ve babamın neslinin elinde kalacak, ta ki onlar bunu Mesih'e teslim edene kadar."²² Ayrıca Peygamber'in, Abbas'a; "senin oğulların Sevad bölgesine (Irak düzlükleri) yerleşip siyahlar giyindiğinde ve Horasan bölgesinin evlatları onlara tabi olduğunda, onlar bunu Meryem oğlu İsa'ya teslim edene kadar hüküm onların elinde olacaktır" dediği bildirilmiştir.²³ Bu tür hadisler, teorinin nasıl olup da gerçek tarihî hakikatlerden doğduğunu açıkça göstermektedir. Bunlar, bir despotluğa dönüşen yapıyı desteklemek amacıyla alıntılanmıştı ve otokratik karakterine rağmen, ilk dönem siyasi kurumu olan seçimden bazı izler taşımaya devam ediyordu.

Halife'nin keyfi ve otokratik gücü sadece bir açıdan kısıtlanmıştı. O da her Müslüman gibi, şeriat yani İslam hukukunun hükümlerine tabiydi. Bu sınırlandırma, İslam hukukunun temel olarak (en azından teoride) vahyedilen İlahi Ke-

20 İlk üçü hariç, tüm Emevi halifelerinin atası.

21 Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefa* (ed. Kahire, Hicri 1305) s. 6-7.

22 *age.* s. 3.

23 *age.* s. 7.

lam'dan türemiş olmasından ve insan hayatının her alanıyla ilgili düzenlemeler koymasından kaynaklanıyordu. Böylelikle Hristiyanlıkla ortaya çıkan kilise hukuku ile devlet hukuku arasındaki ayrıma yer bırakılmamıştı.

Bu şekilde ilahi kaynaktan gelen kanun, halifenin dahi itaat etmesini gerektiriyordu ve teorik olarak, en azından devlet idaresinin kutsal kanunların emirleriyle uyumlu hâle getirilmesi gerekiyordu.²⁴ Teoride halifenin bir müçtehit ol-
 [54] ması mümkündü ama müçtehidin hukuki kararları, kanunun dönem dönem ortaya çıkan belirli bazı sorunlara uygulanmasıyla sınırlıdır. Halife böylece yeni bir kanun ihdas etmektedir. Ayrıca, bu özel faaliyet neredeyse hiçbir Halife tarafından üstlenilmemiştir. Çünkü Emevi halifelerinin çoğu dinî sorunlara karşı ilgisiz oldukları için bunları teologlara bırakmışlardı. Abbasiler yönetime geldiğinde ise ulema, açıkça kendilerinin kanunun tek yetkili temsilcisi olduğu iddiasında bulunmuşlardır.

24 Mansur (754-775) ile ilgili şöyle söylenmiştir: "Hilâfetin ihtişamı, onun kanun önünde saygılı olmasına engel olmamıştır." *Fragmenta historicorum arabicorum*, ed. De Goeje, s. 269, II. 5-6.

IV. BÖLÜM

Hilâfet ve Abbasiler

[55]

Abbasi Hanedanının Tarihî Açısından İncelenmesi

750 yılında Emevilerin Zap Savaşında mağlup olmasının ardından, İslam dünyasının liderliği Abbasilere geçti ve beş asır boyunca halifeler bu aileden çıktı. İsminden de anlaşılabileceği üzere Abbasiler, Peygamber'in amcası Abbas'ın neslinden olduklarını ileri sürüyorlar ve dinin kurucusu ile olan akrabalıkları sayesinde makamlarını yüceltebiliyorlardı. Onların gücü ellerine geçirmeleri ve Emevi hanedanını devirmeleri, en önemlileri aşağıda açıklanacak olan bir dizi olayın bir sonucudur. Hilâfet için Ali'nin ailesini destekleyen Şîîler, birden fazla isyan teşebbüsünde bulunmuş ve Emevi yönetimine karşı memnuniyetsizlikleri gizlice teşvik etmekten geri durmamışlardı. Şîîler, İslam'ın meşruiyeti savunan taraftıydı. Peygamber'in kuzeni ve damadı olan Ali'nin, Peygamber'in tek meşru halefi olduğunu, hilâfetin onun nesline ve Peygamber'in kızı olan zevcesi Fatıma'nın nesline geçmesi gerektiğini öne sürüyorlardı. Emevileri yıkma planları yapan Abbasiler, bu amaçla "Ehl-i beyte" bağlılık gibi ortak bir temelde Şîîler ile iş birliğine girdiler. Bu tabir Şîîler için Ali'nin [56] nesli anlamına gelirken, Abbasiler için Peygamber'in amcasının nesli demekti. Abbasiler, Şîîlerden gereken desteği alıp başarıya ulaştıktan sonra, hiç tereddüt göstermeden onları tasfiye ettiler ve idarelerinin istikrarı için tehlikeli gördükleri Şîî isimlere eziyetlerde bulundular.

Şia'ya karşı İran'da önemli oranda bir sempati mevcuttu. İranlılar, İslam'ı kabul etmiş olmalarına rağmen kendilerini küçümsedikleri ve dinî inançları doğrultusunda hakları olan

eşitlik ilkesini uygulamadıkları için Emevilere karşı öfke besliyorlardı. Böylece Abbasiler, yönetime, dinin müdafii olma iddialarının ve tahtı gasp eden eski putperest Arap aristokrasisinin temsilcilerine karşı Peygamber'in ailesini desteklemelerinin bir sonucu olarak geldiler. Dinlerine olan bu sadakati, ihtida edenlere ve onların çocuklarına, İslam toplumunda, sahip oldukları ırk gururları nedeniyle o döneme kadar tüm müminlerin kardeşliği ilkesine aykırı hareket eden Araplar ile eşit konumda olmaları gerektiğini savunmalarıyla göstermişlerdir.

Böylece yönetimin Emévilerden Abbasilere geçişi, bir Arap krallığının yerini İslam idaresinin alması anlamına geliyordu. Emeviler devrinde Arap milliyetçiliği hâkimdi; bu dönemde İslam öncesinin eski kâfir Arap kültürünün alışkanlık [57] ve âdetleri kontrolsüz bir şekilde yeniden yeşermişti. Emevi Halifesi, lütuflarını sadece Arap aristokrasisi arasında dağıtıyor ve diğerlerini dışarıda tutuyordu. Hanedan üyelerinin göstermiş olduğu dar kabile sevgisi, onların otoritesini zayıflatan ve Abbasilerin isyanına giden süreci hazırlayan nedenlerden bir tanesiydi.

İmparatorluğun gerilemesi Abbasi yönetimi altında başladı. Şarلمان'ın Roma'da taç giydiği ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kurulduğu 800 yılı, Abbasi İmparatorluğu için refahın doruk noktası olarak değerlendirilebilir. Emevi ailesine mensup bir Emir, İspanya'ya kaçıp 756 yılında burada bağımsız bir krallık kurdu. 800 yılından itibaren Kuzey Afrika'da Ağlebiler hanedanını kuran ve bu hanedanın yönetimini kalıtsal olarak ailesine bırakan bir valinin yönetiminde bağımsız bir krallık hâline geldi. Vilayetler hızla birbiri ardına bağımsızlıklarını ilan ettiler. Mısır ve Suriye imparatorluktan koptu. İran'da da ayrı hanedanlar kuruldu. Onuncu yüzyıl itibarıyla Abbasi halifesinin otoritesi Bağdat şehrinin sınırları dışında zorlukla ayakta duruyordu ve halife de bizatihi, çoğunluğu Türk asıllı, kanunsuz ve disiplinsiz olan yabancı as-

kerlerinin merhameti altındaydı. Halife Muktedir (908-932), sarhoşluk, şehvet düşkünlüğü ve müsriflikle geçen utanç verici bir yönetim döneminin ardından iki kez görevden uzaklaştırıldı ve komutanlarından birisinin askerleriyle yaşanan [58] bir çatışmada öldürüldü. Başı, bir mızrağın ucuna asıldı ve cesedi de düştüğü yerde bırakıldı.

Bu yönetim döneminde hilâfetin içine düştüğü itibarsızlık, Sünni inanç içinde rakip bir hilâfetin kurulmasını sağlayan büyük hizipleşme ile kendini göstermişti. Bu döneme kadar İspanya'daki Emevi hükümdarları, görkemli Arap fetihleri dönemlerinde Şam'daki atalarının sahip olduğu İslam dünyasının liderliği üzerinde bir hak iddiasında bulunmuyor ve birbirleriyle "Emir", "Sultan" ya da "Halife'nin Oğlu" gibi unvanlarla rekabet ediyorlardı. Ancak şimdi, uzun süren yönetimi döneminde Müslüman İspanya'yı daha önce hiç olmadığı kadar azametli bir noktaya taşımış olan büyük hükümdar III. Abdurrahman, kendisi için artık Bağdat'taki Abbasilerin kullanmaya değer görmediği unvanı kullanmaya karar verdi. Bu doğrultuda 928 yılında, hutbelerde ve tüm resmî belgelerde kendisinin "Halife" ve "Müminlerin Emiri" olarak zikredilmesi emrini verdi. O, Bağdat'ta hâlâ böylesine şatafatlı unvanlar kullanmaya devam eden rakip hanedanın temsilcisi olan Muktedir'e acıma ve istihfaf duyguları içinde bakmış olabirdi.

Muktedir'in ölümünün ardından yerine kardeşi Kahir getirildi ama o da iki yıl süren tedhiş yönetiminin ardından devrildi ve gözlerine mil çekildi. Hazinelerini sakladığı yeri söylemesi için ona işkence edildi ama konuşmamakta direnince [59] zindana atıldı ve orada on bir yıl kaldı. Serbest bırakıldıktan sonra, yeğeni tahtta oturuyor olmasına rağmen muhtaç bir şekilde bir camide dilenirken görüldü. Onu devirenler, yerine katledilen Muktedir'in oğlu olan ve İslam tarihçilerine göre "Hilâfetin ismi dışında hiçbir şeye sahip olmayan" ve yedi yıl boyunca güçlü vezirlerin elinde aciz bir kukla olarak kalan

Razi'yi getirdiler. Razi'nin, Cuma namazında hutbe irad eden son halife olduğu söylenir. 940 yılında ölümü üzerine yerine Muktedir'in bir diğer oğlu olan kardeşi Muttaki getirildi. Ancak birkaç ay sonra Türklerden oluşan paralı askerlerin ayaklanması üzerine başkentini bırakarak, Musul ve Halep'teki muhteşem saraylarında Arap şair ve ediplerine cömert bir ev sahipliği yapan Hamdânî emirleri Seyfüddevle ve Nasîruddevle'ye sığınmak üzere Musul'a kaçmak zorunda kaldı. Bu iki kardeş muhteşem askerî başarılarıyla tanınıyordu ve kaçak halifeyi yeniden başkentine götürerek tahta çıkardılar. Ancak kendi topraklarını idare etmek amacıyla kısa bir süre sonra halifeyi orada bırakıp ayrılmak zorunda kaldılar.

Başka bir komplo sonucu talihsiz Halife, Bağdat'tan ikinci kez kaçmak zorunda kaldı. Farklı Müslüman emirlerden başarısız yardım taleplerinde bulunduktan sonra, en sonunda, yaşadığı sorunların büyük kısmının müsebbibi olan Türk [60] komutan Tüzün'e sığındı. Her ne kadar Tüzün onu ilk başta, görünüşte saygıyla karşılamış olsa da hemen ardından halifenin gözlerine mil çekti ve tahttan çekilmek zorunda bıraktı. Onun ardından Tüzün, hilâfet makamına bir başka kukla olan Müstekfî'yi getirdi. Ertesi yıl Tüzün öldü ama Halife, bir komutanın elinden diğerine geçmeye devam etti ve sonunda, İran'daki muzaffer ilerleyişleri esnasında, Mezopotamya bölgesini tedhiş eden Türk birlikleriyle karşı karşıya gelen Büveyhileri başkentine davet etmek zorunda kaldı. Büveyhi emiri, Halife Müstekfî'ye saygı gösterirmiş gibi hareket etti ve karşılığında Halife'den şerefli unvanlar aldı. Ancak İslam başkentinin yeni fatihleri gücü ellerine aldılar ve hemen ardından Müstekfî'nin de gözlerine mil çekildi.

Böylece aynı dönemde, hilâfet makamında oturmuş ve hâlen hayatta olup, gözlerine mil çekilmiş, tüm servetleri ellerinden alınmış ve yeni yöneticinin onlara verdiği cüzi yardım sebebiyle bağışlara ve kıt ödeneklere bağımlı olarak yaşamak zorunda kalan üç Abbasi emiri vardı. Bu dönemden itibaren

Abbasilerin tarihi yeni bir karaktere büründü; takip eden iki asır boyunca hilâfet, tamamen, aciz halifeleri himayeleri altına alarak itibarlarını artıran bazı güçlü ve bağımsız hanedanlara bağımlı hâle geldi. Bunlardan ilki, yukarıda zikredilmiş olan Büveyhilerdi. İranlı olan bu hanedan, İran'ın kuzeyinde [61] doğduktan sonra, kademeli bir şekilde güneye doğru yayıldı ve en sonunda 945 yılında bu hanedana bağlı askerler Bağdat'a girdi. Bir asırdan daha uzun bir süre, Büveyhiler, Bağdat'a hükmetti ve kendi isteklerine göre tahta çıkarıp indirdikleri halifeler onların elinde bir kukla olarak kaldı. Asıl aşağılayıcı olan ise, Büveyhilerin Şîî olması ve dolayısıyla da Sünni Halife'nin İslam dünyasının lideri olma iddiasını kabul etmiyor olmasıydı. Büveyhiler, hutbede, isimlerinin halife ile birlikte zikredilmesinde ısrar eden ilk hanedan oldular ve bu uygulama daha sonraları, halifenin etkin bir otorite kullanmadığı dönemlerde yaygın hâle geldi.

Üç Büveyhi emirinden en genci ama asıl fatih olan Ahmet, kendisi için mütevazı bir unvan olan Muizzuddevle (devleti kuvvetlendiren) ismini kullanmayı tercih ederken; ağabeyleri Ali ve Hasan ise sırasıyla İmadüddeve (devletin direği) ve Rüknüddeve (devletin payandası) unvanlarını seçtiler. Ancak bu teslimiyet görüntüleri altında Muizzuddevle, otoritesini göstermek için gerektiğinde katı tedbirler almaktan çekinmedi. Halifeye bağlılık yemini etmesinin üzerinden iki haftadan daha kısa bir süre geçmeden, kendi otoritesine yönelik bir komplo söylentisi üzerine halifeyi tahttan indirmeye karar verdi. Saraya giderek o gün resmî bir heyetin huzurunda bir elçiyi kabul etmeye hazırlanan Müstekfî'nin huzuruna 62 çıktı. Tahtın önünde yeri öptü, ardından halifenin elini öptü ve orada durup halife ile konuşmaya başladı. Ardından yerine oturunca onunla gelen subaylarından ikisi öne doğru çıktılar. Onların da elini öpmek istediklerini düşünen halife elini uzattı ama onlar aşağılayıcı bir şekilde onu tahttan çekştirerek indirip sarığını boynuna doladılar ve yerde sürükleyip Mu-

izzuddevle'nin sarayına götürdüler. Burada onu zindana atıp gözlerine mil çektiler.

Onun yerine halife olarak tahta kuzeni Muti' çıktı. Ancak o, her ne kadar bu makamda yirmi sekiz yıl (946-974) kalmış olsa da devlette önemsiz birisi olarak kaldı ve kendisine tahsis edilen sınırlı bir ödenekle yaşamaya çalışmasının yanı sıra, Cuma günleri hutbede isminin zikredilmesi dışında bir işlevi olmadı.¹ Ancak bu yüce makamın son sembolü bile elinden alınacaktı. Muti'in veliahdı olan Tai, Büveyhi Emiri ve yukarıda adı zikredilen üç Büveyhi kardeşlerden en büyüğünün oğlu olan Adudüdevle (devletin silahı veya destekçisi) ile kavga etti. Bunun üzerine Emir, halifenin adının Bağdat ve civar şehirlerdeki hutbelerden iki ay boyunca çıkarılmasını emretti. Ancak her ne kadar halifenin fiili gücü bu şekilde sıfıra indirilmiş ve kendisi de Büveyhi emirlerin elinde kuklaya [63] dönmüş olsa da ihtişam ve şatafat, bu yüce makamın hâşmet ve itibarını insanların zihnine yerleştirmek ve onları etkilemek amacıyla merasimlerde sergileniyordu.

Halifeyi bu şekilde küçük düşüren Adudüdevle döneminde Büveyhi Krallığı, yüceliğinin zirvesine ulaştı. 983 yılında ölümünden önce o, Hazar Denizi'nden İran Körfezi'ne ve İsfahan'dan Suriye'ye kadar olan tüm topraklara hükmediyordu. Babası henüz hayattayken, kuzeni Bahtiyar'ın Irak'ta Türk paralı askerlerini itaat altına almak istemesi sonucu yaşadığı sorunlardan faydalanarak geleceğe dair planlarıyla ilgili ipuçları vermişti. Bu sorunları çözmek amacıyla 975 yılında Bağdat'ı işgal ederek kuzenini kurtardı ancak hemen ardından onu zindana atarak topraklarını ele geçirdi. Bunun üzerine Adudüdevle'nin babası meseleye müdahil oldu ve kuzeni Bahtiyar'ı serbest bırakarak topraklarını ona geri vermesinde ısrarcı oldu. Ancak iki kuzen arasındaki ihtilaflar devam etti ve Adudüdevle her fırsatta kindarlığını göstermeye devam etti. Arap tarihçilerin anlattığı uzun bir hikâyeye göre, o,

1 İbnü'l-Esir, VIII, s. 222 (ed. Kahire, Hicri 1290).

kuzeninin elinden en gözde Türk hizmetçisini almış, bunun üzerine Bahtiyar âdeta bir eblehlik içine düşmüş, kendisini odasına kapatıp yemeden içmeden kesilip zamanını ağlayarak geçirmiş ve Doğu'daki hükümdarlar için o dönemlerde en önemli vazife olan sarayda resmî heyet kabullerini bile yerine getirmemişti. Ertesi yıl babasının ölümü üzerine Adudüdevle yeniden kuzenine saldırdı ve onu mağlup ederek [64] ölüme mahkûm etti. Adudüdevle böylece Irak'ın hâkimi ve Bağdat'taki aciz Halife'nin amiri hâline geldi.

Büveyhi hanedanının sorunlu siyasetlerine dönük bu gezintiyi yapmamızın sebebi, halifenin, siyasi gücünden tamamen yoksun oluşuna rağmen hâlâ İslam Devletinin ekonomisini elinde tuttuğunu göstermek içindir. Adudüdevle, zaferini kutlamak ve kendisini övdürme aracı olarak Halife Tai'yi kullandı. Teoride hâlen halife, İslam dünyasının önderi ve şeref membaı olduğu için, Adudüdevle eğer kendisi için yeni bir paye ihdas etmiş olsaydı, toplumun duygularını etkileyememiş olurdu. Bu nedenle halife, isteksiz bir şekilde de olsa Adudüdevle'ye bir sultan gibi şeref hilati giydirdi, mücevherlerle bezeli bir taç taktı ve onu bileklik, kuşak ve kılıç gibi diğer soyluluk alameti olan eşyalarla onurlandırdı. Ayrıca ona, birisi, Emir'in önünde taşınan ve gümüşle bezenmiş olan, diğeri de veliahtın önünde taşınan ve altın bezeli olmak üzere iki sancak da verdi. Adudüdevle'nin tutsak halifeyi kendisini bu denli görülmemiş derecede onurlandırmasını nasıl sağladığı meçhuldür. Bu tür bir sancak daha önce imparatorluk ailesinden olmayan hiç kimseye verilmemişti. Buradan hareketle, Adudüdevle'nin hilâfeti en sonunda kendisi için gasp etmeyi düşündüğü söylenebilir. Veliaht olarak [65] bir atama beratı hazırlanmış ve saray mensuplarının dehşet dolu bakışları altında ilan edilmişti. Bu, saray adabının ihlal edilmesi anlamına geliyordu çünkü daha önceki tüm örneklerde bu tür beratlar veliahta açılmadan teslim edilir ve ilanını halife "Bu beratı ben sana tevdi ediyorum; bu berat

doğrultusunda hareket etmeye dikkat et” denilerek ilan ediliyordu.

Ancak Adudüddeve hâlâ tatmin olmamıştı ve bu yüzden ertesi yıl halifeyi, o güne değin sadece halife için uygulanan bir ayrıcalık olan Emir’in sarayının kapısında sabah, gün batımı ve geceleyin olmak üzere günde üç kez davulların çalınması emrini vermeye zorladı. Bunun yanı sıra halife, Adudüddeve’nin isminin Cuma günü hutbesine girmesine izin vererek daha fazla taviz verdi. Hükümdarın isminin hutbeye girmesi, egemenliğin kabulünün sembolüydü ve Bağdat’taki hilâfetin düştüğü en derin aşağılanma anlamına geliyordu.

Halifenin bu tür tahkirlerle cezalandırılması, siyasete karşılık dinin önderi olarak ön plana çıkarıldığı zaman kendisine gösterilen onur ve saygıyla tamamen zıt bir durumdu. Adudüddeve’ye, yukarıda belirtilen ayrıcalıkların verilmesinden [66] bir yıl sonra 980 yılında Mısır’daki Fâtımî Halifesi el-Aziz Billah tarafından Bağdat’a bir elçi gönderildi. Elçi burada etkileyici bir merasimle karşılandı: Askerler düzenli bir şekilde sıralanmış, soylular ve devlet görevlileri, merasim alanında itibarlarına göre sıralanmışlardı ama halife, görünmeyecek bir şekilde bir perdenin gerisinde duruyordu. Adudüddeve’ye yaklaşma izni verilince perde açıldı ve izleyiciler, halifenin, etrafında muhteşem kıyafetleri ve kılıçları çekilmiş yüz muhafız olduğu hâlde yüksek bir tahtta oturduğunu gördüler. Önünde İslam’ın en kutsal emanetlerinden birisi olan Halife Osman’ın Kur’an’ı duruyordu. Omuzlarında Peygamber’in hırkası duruyor, elinde yine Peygamber’in asasını taşıyor, onun yanında da ‘Tanrı’nın Elçisi’nin kılıcı duruyordu. Adudüddeve, bu ihtişamın önünde yeri öpünce Mısırlı elçi hayretle sordu: “Bu da ne? Bu Yüce Allah mı?” Adudüddeve cevap verdi: Bu, Allah’ın dünyadaki halifesidir.” Ardından ilerlemeye devam etti halifenin önünde yedi kez daha yeri öptü. Ardından Tai, görevlilerden birisine ona tahtın ayağına gelmesi için yardımcı olmasını emretti. Adudüddeve, böylesine ulaşılmaz ve etkileyici ihtişam-

mın karşısında saygı gösterisine devam etti ve halife ona “yaklaş” dedikten sonra ilerleyip halifenin ayağını öptü. Tai sağ elini uzattı ve ona oturmasını söyledi. Adudüdddevle mütevazı [67] bir şekilde affını istedi ve ancak birkaç kez daha tekrarlanan emirden sonra kendisine tahsis edilen yere doğru ilerledi ve öptükten sonra oturdu. İhtimamla hazırlanan bu merasimin ardından Tai, “Allah’ın Doğuda ve Batıda bana emanet ettiği tebaamı ve onların işlerinin idaresini, benim kişisel ve özel mülküm istisna olmak üzere sana tevdi ediyorum. Bunu üzerine almayı kabul ediyor musun?” diye sordu. Adudüdddevle cevap verdi, “Allah, Efendimiz Emirü’l-Müminin’e itaat ve hizmette yardımcım olsun.” Bu ihtişamlı komedi, Adudüdddevle’ye yedi şeref hilati takdimiyle sona erdi ve o da bunların her birinin önünde yeri öptükten sonra peşinden tüm heyet ve izleyicilerle birlikte huzurdan ayrıldı.²

Kendisi bir Şîî olan Adudüdddevle’nin, karşısında bu denli saygı gösterisinde bulunduğu halifenin hak iddialarını kabul etmemesi, bu dönemden itibaren hilâfet kurumunun tarihinin büyük bölümünün bir özelliği olarak ortaya çıkan gerçek dışılığa özgü bir durumdur. O, bir idareci olarak, halifeyi, imam ve dinlerinin önderi olarak gören Sünnî bir nüfusla muhatap olmak zorundaydı ve tıpkı Napolyon gibi o da tebaasının dinî değerlerine karşı tavizler vermeyi siyaset olarak uygun görüyordu. Ayrıca Mısır elçisine (Şîî olmasına rağmen), Kahire’deki halifenin Fatıma’nın neslinden olduğu iddialarını reddettiğini göstermek istemiş de olabilir. Toplum içinde halifeye böylesine [68] âdeta bir köle gibi saygı gösterisinde bulunan bu adam, ertesi yıl bir yolculuktan sonra Bağdat’a döndüğünde halifeyi o denli küçük düşürecek ki onu, kendisini şehrin dışında karşılamasını haber vermek için bir haberci gönderecekti. Bir halifenin herhangi birisini karşılamak için Bağdat dışına çıktığı görülmemiş olsa da aciz Tai’nin bunu reddetme şansı yoktu.

2 Kutb’uddin, *Chroniken der Stadt Mekka*, ed. F. Wüstenfeld, Cilt III, s. 168-169.

Büveyhi tiranlığı, bir sonraki nesil olan Kadir (991-1031) ve onun oğlu Kaim'in (1031-1075) devrinin büyük bölümü boyunca da sürdü. Tamamen etkisiz hâle gelen bu halifeler aciz bir duruma düşerken, daha güçlü ve gayretli olan diğerleri, müminlerin emiri olduğu iddiasında olan lidere hiçbir atıfta bulunmadan İslam dünyasının siyasi hayatını kontrolleri altına almışlardı. Ancak Bağdat'taki Abbasi Halifesinin değersizliğine rağmen İslam dünyası, müminlerin önderliğine Kureyş kabilesinin bir başka mensubunu seçmeye hazır değildi. Bu doğrultuda 1011 yılında Mekke Emiri Ebü'l-Futuh'un kendisini halife olarak ilan ettiği girişimi de burada söz edilmeyecek kadar önemsizdir. Mısır'daki Fâtımî Halifesi Hâkim, vezirlerinden birisini ölüme mahkûm etmiş ve öldürülen vezirin oğlu da babasının intikamını alabilme umuduyla Suriye'deki güçlü Bedevi kabilesi Tay'a sığınmıştı. Burada Ebü'l-Futuh'u kendisini halife olarak ilan etmesi amacıyla davet etti. Mekke Emiri teklifi kabul etti ve Hicaz bölgesi sakinlerini ikna edip kendisine biat ettirdikten sonra yanına Peygamber'in asası ve Ali'nin kılıcı gibi kutsal emanetleri alarak Beni Tay kabilesine katıldı. Her ne kadar başlangıçta bu kabile tarafından sıcak bir şekilde karşılandıysa da, kısa süre sonra Hâkim'in rüşvetlerinin kendi kutsal emanetlerinden daha tesirli olduğunu gördü ve ertesi yıl halifelik projesinden vazgeçerek, şehirdeki mevkiinin, hırslı akrabalarından birisinin tehdidi altında bulunduğu Mekke'ye döndü.

V. BÖLÜM

Hukukçuların Yorumları

Hilâfetin itibarsızlaştığı bu dönemde, bu kurumun teorisiyle ilgili en eski sistematik tezler telif edilerek tarih öğrencilerinin erişimine açılmıştır. Tai'nin halifeliği döneminde doğan ve Kaim'in halifeliği döneminde 1058 yılında seksen altı yaşında ölen Maverdî, hilâfetin itibarsızlaştığı en alt dereceyi gördü. Onun hilâfetle ilgili teorik değerlendirmesi, tarihsel gerçekliklerle tamamen zıttır. O, devrinin en seçkin hukukçularındandı ve birkaç şehrin kadılık görevinde bulundu ki bunların sonuncusu bizatihi Bağdat oldu. Siyasi teoriyle ilgili birkaç eserin yanında bir de Kur'an tefsiri neşretti. İslam tarihinin geçmiş dört asrındaki gerçeklerini hiçbir şekilde dikkate almayarak Halifelik ya da İmamet makamının seçime tabi olduğunu söylemiş ve seçicilerin munasip bir şöhrete ve düzgün bir hayata sahip olmaları, erkek ve yaşça reşit olmaları, bir imamda bulunması gereken nitelikleri ve adil bir seçim yapmak için gereken öngörü ve muhakemeye sahip olmaları gerektiğini söylemiştir. Mahir bir ustalıkla, seçim teorisinin, gerçek olduğunu bildiği duruma yani her halifenin kendi halefini belirlediği duruma uymasını sağlamaya çalışmıştır. O, otoritelerin, bir seçimin ge- [71] çerli olması için gerekli olan seçici sayısı konusunda mutabık olmadıklarını belirtmektedir çünkü birtakım kişiler, bu konuda, İslam dünyasının her tarafında gereken niteliğe sahip tüm Müslümanların oybirliğinin olması gerektiğini söylemişlerdi. Açıkça böylesine bir seçmen kitlesinin, o dönemde böylesi şartlar altında hareket etmesi asla mümkün değildi. Bu nedenle o, Ebû Bekir'in seçilmesini, toplumun eski liderinin ölümü esnasında orada mevcut olanların, tüm müminleri temsil etmede yeterli olduklarının delili olarak göstermektedir. Maver-

dî, Ebû Bekir'in seçilmesi esnasında bu sayının beş olduğunu, Ömer'in ölmeden önce altı kişilik bir seçici kurul belirlediğini belirtmektedir. Ancak başka kaynaklar, evlilik muahedesinin, iki şahidin huzurunda bir kişi tarafından ilan edilmesi mantığından hareketle üç kişinin yeterli olduğu görüşündedirler. Ama diğerleri seçimin tek bir kişi tarafından duyurulabileceğini düşündükleri için Maverdî de, her bir halifenin kendi halefini belirleyebileceği ancak bununla birlikte kurumun seçim karakterinin de muhafaza edilebileceği görüşüne varmaktadır.¹

[72] Herhangi bir kişinin bu yüksek makam için hak iddiasında bulunmadan önce aşağıdaki niteliklere sahip olması gerekir: O, Kureyş kabilesine mensup olmalı; erkek ve yaşça reşit olmalı, kusursuz bir karaktere sahip olmalı ve her tür fiziki ve zihinsel eksikten uzak olmalı, zorlu hukuki meselelerde karar vermesini sağlayacak kadar bilgili, kamu idaresi için gereken adil muhakeme becerisine sahip olmalı ve İslam topraklarını müdafa etmek için cesaret ve gücünü gösterebilmelidir.

Böylelikle halife idari, hukuki ve askerî görevleri yerine getirme becerisine sahip birisi olmalıdır. Maverdî, bu özellikleri şu şekilde detaylandırmaktadır: Dinin müdafaası ve korunması, hukuki ihtilaflar hakkında karar verilmesi, İslam topraklarının korunması, suç işleyenlerin cezalandırılması, sınırları koruyan askerlerin ihtiyaçlarının karşılanması, İslam'ı kabul etmeyen ya da İslam yönetimini kabul etmeyenlere karşı savaş (cihat) ilan edilmesi, vergilerin toplanması ve düzenlenmesi, maaşların ödenmesi ve devlet fonlarının idaresi, münasip görevlilerin atanması ve son olarak hükümet yönetimindeki ayrıntılara özel ihtimam gösterilmesi.² Maverdî, halifeden beklenen bunun gibi çeşitli faaliyetleri "dinin müdafaası ve devletin idaresi" olarak özetlemektedir.

Yukarıda da ifade edildiği gibi Mayerdî, hilâfetin içine düştüğü bağımlı konumu ve bu makamı önemsemeyen bağımsız

1 Maverdî, *el-Ahkamu's-Sultaniyye* (ed. Enger), s. 5-7.

2 *age.* s. 23.

İslam devletlerinin doğuşunu pratikte dikkate almamaktadır. Ancak onunla aynı dönemde yaşayan seçkin bir isim olan ve Kaım döneminde (1031-1075) yazdığı ve dehasını karakterize eden bilimsel gözlemlerle kusursuzlaşan yazılarıyla tanınan Bîrûnî, meselenin gerçek tabiatını açıkça kavramış ve Abbasi Halifesinin ellerinde sadece dinî meseleler ve dogmatik inanç kaldığını çünkü halifenin, dünyevi hiçbir otorite kullanma becerisine sahip olmadığını ifade etmiştir.³ [73]

Maverdî ile neredeyse aynı teoriyi ortaya koyan on ikinci yüzyıl yazarlarından Nizami-i Arûzî, bu teorisinin delili olarak bir zamanlar hilâfet topraklarını oluşturan bölgelerde ortaya çıkan birçok hükümdarı göstermektedir. Peygamberlik makamının doğasını izah ettikten sonra, Peygamber'in vefatını müteakip, hukuk ve sünnetini sürdürmek amacıyla, o toplumun içindeki en mükemmel kişisi olması gereken bir vekil belirlemesinin zaruri olduğunu ifade etmiştir. Bu özellikleri taşıyan birisine imam denilmektedir. Ancak bu imam Doğu, Batı, Kuzey ve Güney ufuklarına erişemeyeceği için, onun hizmetlerinin etkisi en uzak ve en yakın yerlere ulaşmalı, emir ve yasakları en zeki ve en cahil olana erişebilmelidir. Bu nedenle, dünyanın uzak bölgelerinde onun adına hareket edecek napleri olmalıdır. Bunların tümünün her insanın kabul etmek zorunda kalacağı güçlerinin olması zaruri değildir. Dolayısıyla burada, "hükümdar" ismi verilecek bir idareci ve bir mücbir, diğer bir ifadeyle temsili fonksiyonu (niyabet) "hükümrânlık" olan bir kral olmalıdır. Böylelikle kral İmam'ın naibi, İmam Peygamber'in naibi, Peygamber de Allah'ın vekilidir (O'nun azameti ve şanı yücedir).⁴ [74]

Hilâfet doktrininin teorik yorumlanmasıyla ilgili herhangi bir çalışmada, İslam dünyasının ortaya çıkarmış olduğu en büyük düşünürlerden olan İbn Haldun'dan mutlaka söz edil-

3 Chronologie orientalischer Völker, s. 132.

4 Çehar Makale, ed. Mirza Muhammed, s. 10; Edward G. Browne tarafından revize edilmiş tercüme, s. 11 (Gibb Memorial Series).

meli ve daha öncesine ait tarihsel araştırmalarla ulaşılandan sonraki bir döneme ait olsa da onun bu doktrinle ilgili değerlendirmesine burada yer verilmelidir. 1332 yılında Tunus'ta doğan ve birbiri ardına gelen Emirlerin hizmetinde bulunarak döneminin siyasi hayatına aktif bir şekilde müdahil olan İbn Haldun, 1382 yılında Mısır'a yerleşerek Maliki mezhebinin baş kadısı oldu ve 1406 yılında Kahire'de öldü. Ansiklopedik bir bilgi dağarcığı ile derin ve çeşitli tecrübelerle keskinleşmiş bir muhakeme gücüne sahip olan İbn Haldun, İslam tarihini kapsamlı bir şekilde incelemiş ve beşerî toplum ve kültürün kökeni ve gelişimiyle ilgili olarak ortaya ilgi çekici bir teori koymuştur. Kendisini herhangi bir felsefi sisteme bağlamamış, inanç konularındaki nihai rehberlik için vahye güvenmiştir. Bir imparatorluğun en sağlam temelini din olduğunu belirterek bunun gerekçesi olarak da insanın dünyaya, bir sonraki hayatı için hazırlık yapmak amacıyla din tarafından kendisine empoze edilen vazifeleri yerine getirmek üzere geldiğini söylemiştir. Ona göre, insanın, kendisinin ahirette mutlu olmasını sağlayacak olan ilahi kanunları bilebilmesi için, bir peygamberin ya da onun vekili olan birisinin yani halifenin rehberliğine ihtiyaç duyulmaktadır. Sıradan krallık beşerî bir kurum iken ve [75] bir kral tarafından yapılan kanunlar sadece sebebe dayanıp insanların dünyadaki esenliğine atıfta bulunurken; Halife, insanlara talimatları öte dünyadaki mutlak kaderi akıllarda tutmayı sağlayan dinî kurallar (şeriat) doğrultusunda rehberlik eder. Dolayısıyla İbn Haldun, bir imam ya da halifenin varlığının gerekliliğini, Sünni fıkıhçıların genel olarak kabul gören doktrini doğrultusunda ilahi vahiyle gelen dinî kanunlara dayandırmakta ve buna karşın, medeni bir hayatın ancak düzenli bir toplumla mümkün olacağından hareketle insanların bir lidere ihtiyaç duyduğu görüşünü ortaya koyarak imama ihtiyaç duyulduğu şeklinde mantıksal bir temel ortaya koyan filozofların görüşünü reddetmektedir. Buna karşılık olarak, halife ilahi bir tayinle görevlendirilmektedir ve Tanrı onu, insanlara rehberlik etmek ve onları kötülükten alıkoyup iyiliğe yönlendirmek

için vekili olarak seçmiştir. O aynı zamanda, imametin, dinin direklerinden birisi olduğunu savunan Şîlîğe saldırmakta ve bu kurumun faydacı olduğu görüşünü savunarak, genel fayda için var olduğunu ve insanlara tevdi edildiğini söylemektedir. İbn Haldun ayrıca halifenin mutlaka Kureyş kabilesine mensup olması gerektiği ilkesini bir yere kadar savunurken, sadece, bizatihi Peygamber'in bu kabileden olması sebebiyle bu makamın da böylece Tanrı'nın inayetine nail olacağı ve bizzat Tanrı'nın bu kabilenin, hilâfetin zorlu görevlerinin üstesinden [76] gelecek kişilerden oluştuğunu kabul ettiği görüşünden hareket etmemektedir. O, bunu dile getirirken aynı zamanda Kureyş'in, Arabistan'ın en güçlü ve saygın kabilelerinden birisi olması hasebiyle diğerlerine liderlik yapabileceği, imam makamına yükselen bu kabileye mensup birisinin, akrabalık bağlarıyla kendisine bağlanan güçlü bir insan grubunun desteğini alabileceği ve böylelikle Araplar arasında mevcut olan ayrılıkçı eğilimlere rağmen, birleşik bir siyasi hayat ve tarihî gelişme oluşturabileceği şeklindeki tamamen tarihî karakterdeki değerlendirmelere de dayanmaktadır. Maverdî'nin aksine o, bir kurum olarak hilâfetin, bu makamı ellerinde tutan çeşitli hanedanlar boyunca önemli değişikliklere uğradığını düşünmektedir.

Başlangıçta (onun ifadesiyle) hilâfet, inananları şeriatın tatbikine yönelten dinî bir kurumdu. Ancak Emeviler döneminde seküler bir krallık karakteri kazandı ve başlangıçtaki dinî karakteri, kılıç zoruyla itaate dayanan kralın despot yönetimiyle içinden çıkılamaz bir şekilde karıştı. Harun Reşid'in ölümünden kısa süre sonra Abbasilerin gücü zayıfladıkça, Hilâfetin zaruri özellikleri yavaş yavaş ortadan kayboldu ve sonunda sadece ismi kaldı. Artık güç Arapların tamamının eline geçtiği için, Arap olmayan hükümdarlar, dinî bir saygının gereği olarak halifeye bağlılıklarını bildirmeye devam et-seler de hilâfetin artık var olmadığı söylenebilir.⁵ [77]

VI. BÖLÜM

11. ve 13. YY.

Abbasi Hilâfetinin 11. Yüzyıldan 13. Yüzyıla Kadar Tanınması

Mustasım'ın ölüm tarihine (1258) kadar olan hilâfetin gerileme döneminin tamamı boyunca halife, tüm Sünniler için Müminlerin Emiri idi ve Peygamber'in halefi olarak da tüm otoritenin kaynağı ve şeref menbaıydı. Halife, insanların düşüncelerini, dinin kurucusu ve kutsal hukuk sisteminin nâşirine yöneltiyor ve onlara, kurulu olan hukuk ve otoriteyi sunuyordu. Harici olayların seyri nasıl şekil alırsa alsın, Sünni teologlar ve hukukçuların, kitaplarında açıklanmış olan doktrinlere olan inancı sarsılmadan var olmaya devam etti ve her ne kadar halife, kendi sarayı dışında herhangi bir otoriteye sahip olmasa da inananlara, onun tüm Müslümanların mutlak önderi olduğunu anlatmaya devam ettiler. Dolayısıyla halife tarafından gönderilen bir tayin beratı ya da onun tarafından verilen onursal bir unvan, dinî hukukun taleplerini karşılamaya yetiyor ve her ne kadar bizatihi yönetici tamamen özerk kalabilse ve kukla halifeye karşı herhangi bir yükümlülüğe girmese de bağımsız bir emirin tebaasının hassas vicdanlarını yatıştırabiliyordu.

Bu garip siyasi kurguya paralel bir örnek de on beşinci [78] yüzyılda Kutsal Roma İmparatorluğu'nda yaşanmıştır. Viyana dışına sürülmüş olan talihsiz imparator III. Friedrich bir dilenci gibi bir manastırdan diğerine dolaşarak, kendilerine unvan bahşettiği kişilerden toplayabileceği kadar para toplamaya çalışıyordu. Onun çağdaşı olan hukukçulardan Aeneas Piccolomini (sonradan Papa III. Pius olarak tanınacak-

tı), İmparatorun gücünün ebedî olduğunu ve eksilme ya da zarar görme gibi bir durumun olamayacağını; İmparatorun tüm dünyanın efendisi ve hükümdarı olduğunu, kabul etmeyenlerin kâfir olduğunu çünkü onun otoritesinin kaynağının Kutsal Kitap ve Kilisenin takriri olduğunu yazacaktı.¹ Benzer bir şekilde Halife de teorik olarak İslam devletinin başıydı ve bir başka yönetici ne kadar güçlenirse güçlensin, Halifeyi hâlâ tüm otoritenin teorik kaynağı olarak görmeyi siyasi bir hamle olarak kabul edebiliyordu. İslam hukukçuları, en ağır şekilde tahkir edildiği zamanlarda bile Halife lehine bu tür ölçüsüz iddialarda bulunmayı sürdürdüler. Bağdat'ı işgal etmeleri, geniş topraklarının hızla büyümesinin zirve noktasını oluşturmaya ve Halife onların elinde bir emekli memur ve pratikte ellerinde esir olmasına rağmen Büveyhiler, tam bağımsızlıklarını sahte bir yaranma rolü altında gizlemeyi ve Halifeden unvanlar almayı kabul ederek yönetimlerine bir meşruiyet gösterisi vermeyi siyasi bir hareket olarak gördüler. Çok sayıda Emir de onların bu örneğini uyguladı. Gazneli [79] Mahmud onuncu yüzyılın sonunda, babasının bir Türk köle olarak hizmet ettiği Sâmânî Emirine bağlılıktan vazgeçince, isyanına meşruiyet bulabilmek için Abbasi Halifesi Kadir Bîllah'a başvurdu. Halife de ona, çok görkemli Yeminuddevle, Eminü'l-Mille ve Emirü'l-Müminin'in dostu unvanlarını verdi.² Mahmud, kendi devrinde Doğu'daki en güçlü hükümdarlardan birisiydi ve kendi orduları dışında bir desteğe ihtiyacı yoktu. Halifeye sunduğu bağlılık sadece hukukun görkemli otoritesinin kabulü amaçlıydı.

945 yılından 1055'e kadar Büveyhiler, kendi istekleri doğrultusunda halife atayıp görevden aldılar. İran'da yeni bir güç olarak Selçukluların doğuşu Büveyhilerin hâkimiyetine son verdi ve Halife'nin koruyuculuğu onlara geçti. İslam tarihinde ilk olarak on birinci yüzyılın başında ortaya çıkan bu yeni

1 Bryce, *Kutsal Roma İmparatorluğu* (ed. 1918), s. 229, 272-273.

2 H. M. Elliot, *History of India*, Cilt II, s. 24.

ve güçlü Türk devleti hızla fetihlere girişti ve bu fetihler sonucunda, en güçlü olduğu dönemde doğuda Ceyhun nehri ve Hindikuş dağlarından batıda Suriye'nin Akdeniz kıyılarına, kuzeyde İran'ın kuzeyinden güneyde Arabistan çölüne kadar uzanan bir imparatorluk kurdular. Büveyhilerin gücü, bu yeni kuvvetin yükselişinden önce zayıfladı ve en sonunda Selçuklular onları tamamen tarih sahnesinden sildiler. Selçuklu sultanı Tuğrul 1055 yılında Bağdat'a girdiğinde bir kurtarıcı gibi karşılandı ve Halife ona "Doğu ve Batı'nın Sultanı"³ unvanını verdi (Ek IV). Böylece Hilâfet yeni bir vesayet altına girdi ancak bu yeni vasi olan Selçuklular, Şiî olan Büveyhilerin aksine Sünnî oldukları için zalim bir karaktere sahip değillerdi. Bu nedenle halifeye sadece siyasi bir makam sahibi olarak değil, aynı zamanda Tanrı'nın Halifesi olarak saygı gösterdiler. Ancak onlar kendileri için, geçmişte sadece halifeler için kullanılan bir unvan olan "Allah'ın gölgesi" unvanını kullanmaya başladılar⁴ ve hatta Halife Müsterşid'den (1118-1135), halifelerin tahta çıkma ve diğer özel günlerde giydikleri kutsal emanet olan Peygamber'in hırkasını zorla aldılar.⁵ Buna rağmen Selçukluların himayesinde Abbasi halifesinin konumu güçlendi ve Selçuklular birbirine düşüp hanedan savaşlarıyla zayıfladığında halife, kaybolmuş otoritesinin bir kısmını geri almayı başarabildi. Hatta Müsterşid bir ordu hazırlayıp, Irak ve Kürdistan hâkimi olan Mesud bin Muhammed bin Melikşah ile savaşmak için meydana çıktı. Ordusunu Kirmanşah'a doğru sevk etti ve burada girişip mağlup olacağı savaştan önce irat ettiği Cuma hutbesinde, tarihçilere göre "belagatta güneşi aşip arşın' zirvesine çıktı." Bir halifenin seksen yıl boyunca hilâfeti himayesi altında tutan aileye karşı takındığı cesur tavır, şu sözlerle muhakeme edilebilir: "Biz işlerimizi Selçuklu hanedanına teslim ettik; ama onlar bize karşı isyan [80]

3 V. Ek D.

4 Barthold, i, s. 221.

5 Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des Seljoucides*, II, s. 241-242.

ettiler.” Bağımsızlık elde etmeye yönelik bu girişim bir felaket ve halifenin ölümüyle sonuçlandı. Ancak Selçukluların otoritesi zayıfladıkça birbiri ardından gelen halifeler bu teşebbüsü tekrarladılar. En sonunda Halife Nasır, İran Selçuklularının son sultanı olan Tuğrul bin Arslan’ın cesedinin Bağdat’taki sarayının önünde teşhir edildiğini görme mutluluğunu yaşadı (1194).

Ama bu kısa süreli bağımsızlık kıpırdanmasını bir süre sonra yükselen Moğol istilası felaketi izleyecekti. 1258 yılında Hülâgû’nun ordusu Bağdat’ı ele geçirip Halife Mustasım’ı ölümüne mahkûm etti.

Hilâfet kurumuna karşı en zayıf olduğu bu dönemde bile duyulan korku,⁶ tüm kana susamışlığı ve vahşetine rağmen Hülâgû’nun bile Peygamber’in halefini ölümüne mahkûm etmekte tereddüt yaşamasında görülebilir. Çünkü Bağdat seferinde ordusuna eşlik eden Müslümanlar onu uyararak eğer halifenin kanı yeryüzüne dökülürse, dünyayı bir karanlığın kaplayacağı ve yaşanacak bir depremin Moğol ordusunu yutacağını söylemişlerdi.

Artık hutbede Tanrı’nın inayetinin üzerinde olmasının [82] isteneceği bir halife olmayınca Müslümanların yaşadığı şaşkınlığın derecesini tahmin etmek zordur. O döneme kadar İslam tarihinde bunun bir örneği yaşanmamıştı. Müslümanların yaşadığı acı, halifenin ölümünden sonraki ilk Cuma günü Bağdat’taki büyük camide okunan hutbede görülebilmektedir: “Yüce şahsiyetlerin yok olmasına ve bu şehrin sakinleri üzerine yıkımı veren Allah’a hamdolsun... Ey Rabbimiz, şu an yaşadığımız ve İslam’ın çocuklarının daha önce hiç şahit olmadıkları bu ıstıraba karşı bize yardım et; şüphesiz biz Allah’a aitiz ve yine O’na döneceğiz.”⁷

6 Henüz 8. Yüzyılda bile Halifelerin veba salgınına yakalanmayacağına dair batıl inançlar mevcuttu (*Fragmenta historicorum arabicorum*, s. 101, 1. II).

7 C.d’Ohsson, *Histoire des Mongols*, t, III, s. 251-254.

Sonraki yıllarda mütedeyyin kimseler Bağdat'ta yaşanan bu trajediye baktıklarında, bu olayın dehşetinin, şiddetli bir fırtınanın Kâbe'nin örtüsünü yırtarak bu yapının yirmi bir gün boyunca örtüsüz kalması, Medine'de yaşanan bir depressin Mescid-i Nebevi'deki minberi sarsması, Aden'deki bir tepeden alevlerin yükselmesi ve yangın, sel veba gibi bir dizi felaket gibi korkunç işaretlerle âdetâ haber verildiğini fark edeceklerdi. Bütün bunların sonucunda İslam dünyası üç buçuk yıl boyunca halifesiz kaldı.⁸

Ancak Bağdat'ta bir halife olduğu müddetçe, farklı Müslüman emirler gerek siyasi sebeplerle gerek de dinî duygularla, onun İslam dünyasının sembolik önderi olduğunu kabul ediyorlardı. Onuncu yüzyılın güçlü hükümdarı tarafından ha- [83] lifenin bu şekilde tanınmasının bir benzeri yaklaşık bir asır sonra 1086 yılında uzak Batı'da İspanya'daki güçlü Murabıt hanedanının kurucusu olacak olan Yusuf bin Tâşfin'in, Halife Muktedi'ye haber göndererek onun hilâfetini kendi topraklarında kabul edeceğini bildirmesiyle yaşandı. Halife cevaben ona iki şeref hilati ve sancak gönderdi ve Emirü'l-Müslimin unvanını bahşetti. Bu unvan, şaşırtıcı bir şekilde halifenin kendi unvanı olan Emirü'l-Müminin ile benzeşmektedir ve muhtemelen halife, Yusuf bin Tâşfin'e zaten benimsemiş olduğu bir unvanı kullanması için onay vermiş oldu. Eğer halife buna itiraz etmek isteseydi, bu tür bir itirazı etkin bir şekilde yapacak kadar güçlü değildi. Ayrıca kendisi muhtemelen, teoride İslam dünyasının lideri oluşunun tanınmasından memnun olmuş olabilir çünkü bu tanınma, onun Selçuklular dönemindeki bağımlı konumuyla büyük bir zıtlık taşıyordu. Üstelik bu tür bir teklifin, bir buçuk asır boyunca bağımsız bir hilâfeti elinde tutan İspanya'dan geliyor olması bunu daha etkileyici kılıyordu. Yusuf bin Tâşfin kendisine halifenin sunduğu gerçek unvanlardan hiçbirini layık görmezken, Ömer'in ihtişamlı döneminden sonraki tüm halifelerin kullandığı-

na benzer ve kendisini diğer tüm Sünni emirlerin üzerinde bir noktaya taşıyan Emirü'l-Müslimin unvanını muhtemelen kendisi icat etmişti.

[84] Murabıt hareketi ilk olarak Kuzey Afrika'daki Berberiler arasında geleneksel bir propaganda şeklinde başladı ve bu güçlü halkı, en önemli neticesinin günümüzün Fas devletinin doğuşu olan fetihlere yöneltti. Ama bir asırdan daha kısa bir sürede güçleri zayıfladı çünkü denizi aşip İspanya'ya ayak basarak Hristiyan ordularını mağlup ettikleri Zellaka Savaşı'ndan (1086) sonra elde ettikleri parlak zaferlerinin vaatlerini yerine getirmede başarısız oldular. Bu savaştan birkaç yıl sonra da Müslüman İspanya vilayetlerini imparatorluklarının sınırlarına kattılar. Bu hanedan 1146 yılında yine Berberiler arasında doğan ve ileride görüleceği gibi kendi imamları olduğu iddiasında olan Muvahhidler tarafından yıkıldı. Ancak Abbasi Halifesinin, hanedan var olduğu sürece Murabıtlar tarafından tanınması, onun itibarına seçkin bir katkı sağladı. Murabıtların yıkılmasını ikame edecek iyi haber de gecikmedi ve 1171 yılında Bağdat'a, Kahire'deki rakip Fâtımî Hilâfetinin de sona erdiği haberi ulaştı. İki buçuk asırdan uzun bir süre Şîî Halife, Abbasilerin İslam dünyasının önderliği iddiasını tanımamış ve Abbasiler Bağdat'ta sefalet içinde bir yıkıma doğru giderken, onlar Mısır ve Suriye'nin büyük zenginlik ve gücüne sahip olmuşlardı. İslam yeni bir kahraman çıkarmış ve Selahaddin'in zaferlerle dolu hikâyesi, İslam dünyasında yeni umutların doğmasını sağlamıştı. Selahaddin, Mısır fethinin işaretlerini, bu ülkedeki konumunu sağlamlaştırdıktan sonra vermeye başladı ve veziri olduğu Şîî Halifeyi tahttan indirerek Kahire'de ve Mısır'daki diğer camilerde Abbasi Halifesine bağlılığını ilan etti. Muktedi, bu büyük olayın şerefine Bağdat şehrini baştan başa aydınlattı ve Sünniliğin yeni kahramanı Selahaddin'e sancaklar ve hilatler gönderdi.

Birkaç sene sonra 1174'te Selahaddin, o yılın Mayıs ayında ölen efendisi Nureddin Zengî'nin çocuk yaştaki veliahtını

tahttan indirdi ve sultanlığını ilan etti. Selahaddin 1175 yılında Halife Müstazi'ye bir mektup yazarak ona Yemen ve Kuzey Afrika'daki fetihleriyle ilgili bilgiler verdikten sonra Mısır'da Abbasiler adına hutbe okuttuğunu hatırlattı ve Mısır, Mağrib, Yemen ve Suriye'deki hâkimiyetinin tanınması amacıyla bir berat gönderilmesini talep etti. Halife kendisine ait olmayan ama reddetmemesi onur verici olan bu beratı vermeyi kâbul etti ve ona istenen beratla birlikte bir şeref hilati de gönderdi.

Sonraki dönemlerde güneyde bulunan Yemen'de kurulan başka bir hanedan olan Resulîlerin (1229-1249) kurucusu Nureddin Ömer, 1234 yılında Halife Mustansır'a büyük hediyeler göndererek kendisi için sultan unvanı ile birlikte halifenin vekili olduğuna dair bir tayin beratı talebinde bulundu. Halife doğal olarak kendi makamının bu şekilde kabul edilmesinden mutlu oldu. Ancak gerçek otorite eksikliği onun bir karakteristik özelliği idi ve bu beratı taşıyan elçiler Yemen'e karadan gitmede başarısız oldukları için Irak'tan Mekke'ye giden bir hac kervanına katıldılar. Ama yolları Araplar tarafından kesilince tüm hacılar Irak'a dönmek zorunda kaldılar. Bu belgeleri ancak ertesi yıl deniz yoluyla göndermek mümkün olabildi ve halifenin elçisi burada minbere çıkarak, Nureddin Ömer'in Yemen valisi olarak tayin edildiğine dair efendisinin mesajını okuduktan sonra getirdiği hilati ona giydirdi.⁹ [86]

Bunlardan daha ilgi çekici olanı ise ilk kez Hindistan'dan gelen biat olacaktı. Burada İslam fetihleri neredeyse tüm Kuzey Hindistan'ın teslim alınmasıyla sonuçlandı. Bunun sonucunda, ilk hükümdarları, savaş yetenekleriyle kendilerini ispatladıktan sonra önce ordu komutanlıklarına ve daha sonra da vilayetlerin valiliklerine atanan Türk köleler olduğu için "Köle Krallar" olarak bilinen bir hanedan kuruldu. Bunlardan birisi olan İltutmuş, 1211 yılında selefinin oğlunu bertaraf ettikten sonra Hindistan'ın büyük bölümünü egemenliği al-

9 el-Hazreci, *el-Ukud'ul Lu'lu'yye*, metin i, s. 55; Tercüme I, s. 98-99 (Gibb Meorial Series iii.).

tına aldı. Anlaşıldığı kadarıyla İltutmuş, bu gaspına hukuki bir onay elde etmek istiyordu. Halifeye bunun için müracaat etmeden önce Delhi tahtına çıkmalı birkaç yıl geçmişti ve Halife Mustansır'ın, İltutmuş'un fethettiği karalar ve denizlerin hâkimi olduğunu tasdik ettiği ve ona büyük sultan unvanını bahşettiği beratı göndermesi 1229 yılında oldu. Bu berat Delhi'de büyük bir kalabalığın önünde okundu ve o günden itibaren İltutmuş, bastırdığı madeni paralara halifenin adını koydurdu.

Halefleri de onu takip etti. Bağdat'ın son Abbasi Halifesi Mustasım'ın ismi, ilk olarak Alaaddin Mesud Şah (1241-1246) tarafından bastırılan madeni paralarda yer aldı. Her ne kadar Mustasım 1258 yılında Moğollar tarafından ölüme mahkûm edilse de adı, birbiri ardına gelen Delhi hükümdarları olan Mahmud Şah Nasıruddin (1246-1265), Gıyasuddin Balban (1265-1287) ve bu "köle" hanedanının son hükümdarı Muizuddin Keykubad (1287-1290) tarafından paralarda kullanılmaya ve hutbelerde zikredilmeye devam edildi.¹⁰

Daha sonra, Halacîler adında yeni bir hanedan ortaya çıktı ve aynı meşruiyet ihtiyacı talep edildi. II. Celaleddin Fîrûz Şah (1290-1295) dönemindeki madeni paralarda, Moğollar tarafından öldürülmesinin üzerinden otuz yıl geçmiş olan Mustasım'ın ismi bulunmaktaydı.¹¹ Unvanın tehlikede olduğunu hisseden talihsiz bir Müslüman hükümdar ne yapabilirdi? Hükümdar, kendisini tahtta tutanın sadece kendi kılıcı olduğunu ve o, kendisinden önceki hanedanı nasıl tahttan indirdiyse, kendi hanedanının da her an tahttan indirilebileceğini biliyordu. Bu arada onun hukuk danışmanları ve dinî rehberleri onun için tek meşruiyet kaynağının Halife veya İmam oldu-

10 *Tabakat-i Nasiri*, terc. Raverty, s. 1259. Benzer bir şekilde Sâ mânîler de Tai'nin adını, ölümünden sekiz sene sonrasına kadar hutbelerinde zikretmeye devam etmişlerdir (Ebû Şuca', ed. Amedroz ve Margoliouth, s. 332).

11 H. N. Wright, *Hindistan Müzesindeki Madeni Para Kataloğu*, Kalküta, Cilt II, s. 36.

ğunu söylüyor, o da tüm dindar Müslüman tebaasının da aynı [88] görüşte olduğunu fark ediyordu. O da bu yüzden müteveffa Mustasım'ın ismini paralarında kullanmaya başladı çünkü kullanabileceği başka bir isim yoktu. İslam devlet teorisi de halife ya da imamın var olmadığı bir duruma göre bir düzenleme yapmamıştı. Onun halefi olan I. Alaaddin Muhammed Şah (1295-1315), Mustasım'ın ismini paralara koymaktan vazgeçip kendisini "Yeminü'l-Hilafe Nasır Emirü'l-Müminin" yani "Hilâfetin sağ kolu ve Müminlerin Emirinin yardımcısı" olarak tanıtmak yoluyla bu zorluğu aşmayı başardı.¹² Gerçekte halifeye, zavallı Mustasım'ın ölümüne mahkûm edilmesini izlerken parmaklarını bile kıpırdatmayan ama onun ismini kendi siyasi çıkarları için kullanmaktan çekinmeyen halefleri gibi hiçbir destek vermiyor olsa da bu unvan, hassas vicdanlara hitap etmeyi başardı.

Bu durum, eşi benzeri görülmemiş olduğu kadar hiç kuşkusuz şaşırtıcı da bir durumdu. İslam dünyası, bir halife olmadan da yürünebileceğini gördü ve bu vaziyet, düşünen insanları kuşkusuz etkilemeyi başardı. Bu dönemden itibaren, hilâfet kurumunun sahabiler döneminde gerçekten sona erdiği görüşünün güç kazanmış olması muhtemeldir. Bu, çok daha erken bir dönemde ifade bulan ve (daha sonra görüleceği gibi) zaman zaman canlanan bir öğretiydi. [89]

12 H. N. Wright, *Hindistan Müzesindeki Madeni Para Kataloğu*, Kalküta, Cilt II, s. 38.

VII. BÖLÜM

Hilâfet Kahire’de

Abbasi Hilâfetinin Kahire’de Tesis Edilmesi

Her ne kadar halifeliğin varlığı böylesine trajik bir şekilde kesintiye uğramış olsa da siyasi mevkilerde bulunanlar, cinayet veya gasp ya da askerî yetenekleri sayesinde tahtı ele geçirdikten sonra kendileri için bir unvan arayışına giren hükümdarlara meşruiyet gösterisinde bulunan halifenin, İslam dünyasında oynadığı rolün önemini unutmadılar.

Bu tür bir zorluk, Selahaddin tarafından kurulan ve bu büyük hükümdarın ölümünden elli yıl sonra güç dizginlerinin zayıf haleflerinin elinden kayması sonucu Eyyubi hanedanının zayıflamasıyla Mısır’da yaşanıyordu. Bu dönemde ülkenin idaresi, ordu içindeki komuta kademelerine yükselen Türk köleler olan Memlûk emirlerine geçiyordu. Zengin Mısır topraklarını iki buçuk asırdan uzun süre yöneten Memlûkler, yönetimlerine meşruiyet kazandırmak için ilk olarak ülkeyi çocuk yaştaki emirlerin naipleri olarak yönettikleri görüntüsünü vermeye çalıştılar. Bunlardan Aybek (1250-1257), Eyyubi ailesinden olup Selahaddin’in haleflerinden olan bir çocuğun naipliğini ve Aybek’in halefi olan Kutuz da (1257-1259) Aybek’in küçük çocuğunun naipliğini üstlenmişti. Ancak bu düzenleme tatmin edici değildi ve her iki Memlûk Emiri de kısa süre sonra sembolik sultanı bertaraf edip hükmü ellerine almayı zaruri gördüler. Dördüncü Memlûk Emiri olan Baybars (1260-1277) bu zorlu durumdan kurtulmak için, Bağdat’taki katliamdan kurtulan son Abbasi halifesinin amcasını Kahire’ye davet etti. O da Haziran 1261’de Kahire’ye büyük bir ihtişam ve törenlerle girdi ve halife olarak tanındı. Şece-

resi hukukçular tarafından araştırıldıktan sonra Baş Kadı bu şecerenin doğruluğunu tasdik etti ve ona biat etti. Onu önce Baybars ardından diğer devlet görevlileri izledi ve biat ederken Allah'ın keliması ve Peygamber'in sünnetindeki kanunlara uyacakları ve dini müdafaa uğruna savaşacakları sözünü verdiler. Bundan birkaç gün sonra da son halifeden bir önceki halife olan kardeşiyle (1226-1242) aynı ismi kullanarak Mustansır unvanını alan halife, Baybars'a bir şeref hilati ve tayin beratı tevdi etti. Beratta şunlar yazılıydı: *"Şeref hilatini İslam eliyle dağıtan ve inci gibi parlamasını sağlayan Allah'a hamdolsun. İnci, evvelden sert bir kabuğun içinde gizlenmişti ve onun zenginlik yapısını o denli sağlam inşa etmiştir ki, bunun sayesinde geçmişte olanların unutulmasını sağlamıştır. Ve onu muhafaza etmek için gerçekte birbirleriyle anlaşmayan kralların onu desteklemesini emretmiştir... Ben şehadet ederim ki Allah'tan başka ilah yoktur ve onun ortağı da yoktur... Yine*

[91] *şehadet ederim ki dindeki zayıflıkları tamir eden ve tüm asil özellikleri taşıyan efendimiz Muhammed Onun kulu ve elçisidir (Allah, hatıraları asla kaybolmayacak olan onu ve ailesini ve de dinde soylu ameller gerçekleştiren ve iyilikleri çoğaltan ashabını korusun!). Şimdi bu hükümdar şeref ve iyilikleri hak etmektedir. Onun erdemlerini ve güzel amellerini yazan, tüm mücadelesini kaydeden, insanları ona itaat etmeye çağıran kalem onun önünde eğilmelidir. Onun eli kudretli ve kuvvetlidir, kılıcı elindedir, kötülerin sığınağını ateşe verip kana boğmadan bırakmaz. İşte bütün bu hasletler Sultan Melik-üz Zahir Rükneddin'de (Allah onun asaletini artırıp yüceltsin) mevcut olduğu için, Peygamber'in neslinden olan Yüce Makam sahibi İmam Mustansır (Allah onun kuvvetini yüceltsin), bu Emir, en beliğ dilin bile anlatmaktan aciz kaldığı yüce erdemlerini methetmekten ve hayırlı makamını ilan etmekten memnuniyet duymaktadır. Zira kötü kaderin darbeleriyle zarar gören ve tüm ihtişamından mahrum kalan Abbasi hanedanını yeniden*

[92] *ayağa kaldıran odur. Onun sayesinde kötü talih tersyüz edildi ve bize, yok edici bir öfkeyle saldıran kaderin lütfu ve iyi niye-*

tini yeniden kazandırdı. Bir zamanlar en keskin düşmanı olan kötü kaderi esir almış, ona hesapsız bir itinayla muamele ederek üzerinde bulunan tüm kederi defetmiştir. O, Emirü'l-Müminin'e buraya geldiği andan itibaren nezaket ve sevgi göstermiş ve ilahi mükâfat için açık bir heves göstermiştir. Şeriat davası ve soyluların biatte bulunması için o denli şevk sergilemiştir ki, eğer bir başkası elini bu vazife için uzatmış olsaydı kaçınılmaz bir şekilde başarısızlığa uğrayacaktı. Ama Allah onun bu erdemlerini tartmak için ona cömert bir şekilde erdemler ihsan etmiştir ki Kıyamet günü onun hesabı aydınlık olabilsin... Bu sebeple Emirü'l-Müminin, bu iyiliğiniz için teşekkürlerini sunar ve herkese duyurur ki sizin ihtimamınız olmasa harabe, tamir edilmeden kalırdı. Size Mısır, Suriye, Diyarbekir, Hicaz, Yemen, Fırat toprakları ve düzlük ya da dağlık, fethedeceğiniz tüm toprakların idaresini tevcih etmektedir. O, büyük veya küçük hiçbir şehir, kale ya da eşyayı istisna tutmadan, size bunların idaresini, askerlerinin ve halkının yönetimini emanet etmektedir ki onlar için bir cömertlik örneği olasınız. Müminlerin tamamının menfaatlerini koruyun. Zira bu yük sizin omuzlarınıza yüklenmiştir.” Sonra bunu adil bir yönetim ile ilgili tavsiyeler ile tayin ve memurların denetimi ve ağır vergilerin kaldırıl- [93] masıyla ilgili bir dizi talimat izledi. Ardından Halife, etkileyici ve vurgulu bir üslupla kendisinin makamının tanınmasına vurgu yaptı ve şunları söyledi: “Sana doğru yolda rehberlik etmesi için yanına bir imam veren Allah'a hamd ediyorum; ona mümkün olan en büyük onuru vermen sana farz kılınmış bir vazifedir.” Son olarak sultanı, kâfirlere karşı savaşa büyük bir şevkle yürütmeye teşvik etti ve dedi ki: “Dile getirilmesi gereken konulardan birisi de cihada dair ilahi emirdir çünkü bu, müminlerin tamamı üzerine farz ve tarih sayfalarında parlak bir şekilde görünen bir başarıdır. Allah, cihat edenlere büyük mükâfatlar vadetmiştir ve onlar için kendisine yakın bir yer tahsis etmiş, onlara beyhude konuşmaların ve günaha dave- tin olmadığı cennette özel köşkler hazırlamıştır... Allah senin elinle İslam'ın müdafaasını tecavüzlere karşı korumuş ve senin

güçlü hükmün sayesinde bu topraklarda Müslümanlara düzen getirmiştir. Senin kılıcın, kâfirlerin kalbinde onulmaz yaralar açmıştır. Senin sayende hilâfetin yeniden eski ihtişamına kavuşacağını ümit ediyoruz. O hâlde İslam'ın zaferi için dikkatli ol ve gözlerini ihtiyatsız ve uykuda bırakma. Allah'ın düşmanlarına karşı cihada çıkınca izlenen ama başkasını izlemeyen bir

- [94] *lider ol ve Allah'ın Birliği inancını desteklersen tüm insanların seni izlemeye ve itaat etmeye hazır olduğunu göreceksin.*" Bu konuşmayı, sınırların korunması, muhkem mevkilerin güçlendirilmesi ve donanmanın teçhiz edilmesi ile ilgili talimatlar izledi. Törenin sonunda sultan, Kahire şehrinde bir zafer alayı düzenledi ve bu yürüyüşte ona, bir tanesinin elinde tاین beratı bulunan devlet görevlileri eşlik etti.¹

Bu beratın en dikkat çeken özelliklerinden birisi, halifenin, asırlar boyunca Abbasi hanedanına bağlılıklarını sunmamış olan topraklar üzerinde otorite iddiasında bulunması, kendi emrinde birlikleri ya da kaynakları olmamasına rağmen, İslam dünyası üzerindeki en yüce yargı yetkisi iddiasında bulunması ve tamamen yabancı birisi olmasına rağmen Mısır hükümeti gibi çok iyi organize edilmiş bürokratik bir sistemin idari meselelerine müdahalesidir. Baybars, bu Abbasi Emirini başkentine davet etmesindeki hikmet hakkında şüpheye düşmüş olabilir. Bu yüzden misafirini hemen göndermek için hazırlıklara başladığı ve Bağdat'ı yeniden fethetmesi için onun emrine birlikler tahsis ettiği görülmektedir. Yaklaşık üç ay sonra beraberlerinde büyük bir kuvvetle birlikte Kahire'den hareket ettiler. Ancak Şam'a vardıklarında bir dostu, Baybars'ı, Bağdat'ta hilâfetin yeniden tesis edilmesinin kendi bağımsızlığını tehlikeye atacağı yönünde uyardı.

- [95] Bunun üzerine talihsiz Mustansır'dan ayrıldı ve onu kendi kaderiyle baş başa bıraktı. Halife de emrindeki az sayıda askerle birlikte çölü geçmekteyken, Bağdat'ın Moğol valisinin saldırısına uğradı ve bir daha kendisinden hiç söz edilmedi.

Bir yıl sonra, Mustansır'ın başına gelen felaketten sağ kurtulmuş bir Abbasi Emiri olan Ebü'l-Abbas Ahmed Kahire'ye geldi ve bir müddet sonra burada Hâkim unvanıyla halife olarak ilan edildi. Ancak bu defa Baybars, kendi iktidarına bir rakip doğmasına meydan vermemek için dikkatli davrandı ve halifeye görünürde her türlü saygıyı göstermesine rağmen uygulamada onu bir kaleye hapsetti ve ülkenin siyasi hayatına etkide bulunmasına izin vermedi.

Mustansır zamanında yaşanan törenler yeniden gerçekleştirildi; kaçağın seçeresi incelendikten sonra Baş Kadı tarafından doğruluğu tasdik edildi. Ancak Baybars bir yıl bekledi ve bu süre zarfında paralarda Mustansır'ın ismi yer almaya devam etti. Nihayet 1262 yılının Kasım ayında, kendi hükümdarlığını tanımasına karşılık olarak yeni halifeye biat etme töreni gerçekleştirildi. Ertesi gün cumaydı ve Halife hutbede şunları söyledi: *"Abbas ailesine bir destek ve yardımcı veren ve onları savunmak için bir sultan tayin eden Allah'a hamdolsun. İyi günde de kötü günde de ona hamd ederim. Bana bahşettiği nimetler için ona şükretmemde bana yardımcı olsun ve beni [96] düşmanlarıma karşı muzaffer kılsın. Allah'tan başka bir ilah olmadığına, onun ortağı olmadığına ve Muhammed'in onun kulu ve elçisi olduğuna şahadet ederim (Allah'ın selamı onun, ailesinin ve ashabının ki onlar insanları doğruya götüren yıldızlardır, doğruluğun timsali olan imamların, ilk dört halifenin ve hüzünlerinde onu teselli eden amcası Abbas'ın, şanlı ve doğru yoldaki halifelerinin ve yine doğru yol üzerine olan imamlar ile diğer sahabeler ve tabiinin üzerine olsun! Allah, kıyamete kadar onları mübarek kılsın). Ey insanlar, iyi biliniz ki imamet, İslam'ın zaruriyetlerinden birisidir ve cihat tüm herkese farzdır. İnsanlar birlik olmadan cihat sancağı açılamaz. Kadınlar ancak, şeref yükümlülükleri ihlal edilirse tutsak edilebilir ve kan ancak günahkârlık ve kötülük sonucu akıtılır. İslam düşmanlarının Darü'l-İslam'a (Bağdat) girip kan döktüklerini, erkekleri ve çocukları kılıçtan geçirdiklerini, hilâfetin kutsal*

alanlarına saygısızlık ettiklerini ve hayatta bıraktıklarına en büyük acıları çektirdiklerini, her yerden ağıt ve ağlama sesleri yükseldiğini ve bugüne kadar gerçekleştirilen tedhiş nedeniyle her yerden korku çığlıkları duyulduğunu biliyorsunuz. Kaç yaşlı erkeğin beyaz saçı kana bulandı? Kaç çocuk ağladı ve onların

[97] *gözyaşını silen olmadı! O hâlde cihat farzını yerine getirmek için kollarınızı sıvayın. Henüz o gücünüz varken Allah'tan korkun. Duyun ve itaat edin, hayatınızı, servetinizi bu uğurda harcadığınız hayatları konusunda cimrilik göstermeyenler mutlaka mükâfatını göreceklerdir. Artık dininizin düşmanlarına saldırmanız ve Müslümanları müdafaa etmenizden sizi alıkoyacak bir bahane yoktur. İşte cihat ilan edip imdat eyleyen şanlı, bilge ve adil hükümdar, dünyanın ve dinin direği Sultan Melik-üz Zahir, kendisine çok az yardım geldiği dönemde, İmameti savunmak için ayağa kalktı ve kâfirlerin ordularını, evlerimizin kapılarına yaklaştıkları bir zamanda darmadağın etti. Onun sayesinde, verdikleri ahde bağlı kalanlar biat yemini etmiş ve Abbasi hanedanı sayısız asker kazanmıştır. Ey Allah'ın kulları, bu nimete karşı şükcrünüzü göstermede acele edin. Niyetleriniz halis olsun ki zafere ulaşasınız. Şeytanın askerleriyle savaşın ki bundan fayda görürsünüz. Geçmişte yaşananların sizi korkutmasına izin vermeyin çünkü savaşların neticesi değişse de zafersonunda Allah'tan korkanların olur. Bu dünya iki gündür ve ahiret sadece gerçek müminlerin yurdudur. Allah hepinizi bu din üzerinde birleştirsün ve bu uğurda sizi muzaffer kılsın. Allah'a beni, sizi ve tüm Müslümanları bağışlaması için dua edin; Ona, bize merhamet, bağışlama ve mağfîret göstermesi için dua edin."* Ardından halife âdet olduğu üzere bir süre oturdu

[98] *ve tekrar kalkarak, hutbenin, Allah'ın inayet ve lütfunun talep edildiği dualardan oluşan ikinci bölümünü ifa etti.²*

Böylelikle uzun bir süre devam edecek olan Kahire'deki halifeler devri başlamış oldu. Hâkim'in birbiri ardına gelen halefleri bu makamda iki buçuk asır boyunca kaldılar. Bun-

lar Bağdat'taki son Abbasi halifelerine göre bile daha güçsüz ve etkisizlerdi. Ancak onların Kahire'deki varlığı, Mısır'daki Memlûk idaresine meşruiyet görüntüsü veriyordu. Halife, tahta yeni bir sultanın her çıkışında sultana otoritesi için yetki vermek ve onun hükmüne şeriatın onayını ilan etmek üzere bulunduğu inzivadan çıkarılıyordu.

Sultan Baybars'ın başkentinde, her ne kadar onu fiilen bir tutsak gibi tutsa da halifenin mevcudiyetini sağlamış olma-ya ne kadar önem verdiğiyle ilgili olarak, onun Humus'ta bulunan ve Suriye fatihi Halid bin Velid'in mezarına bahşettiği yardımları anlatan bir kitabeye bakarak bir yargıda bulunulabilir. Uzun ifadelerin yer aldığı bu kitabeyi, "iki halifeye biat edilmesini sağlayanın kendisi olduğunu" belirterek sonlandırmaktadır.³

3 Max van Berchem, *Inschriften aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien*, s. 5.

VIII. BÖLÜM

Kahire ve İslam Dünyası

[99]

Kahire'deki Abbasi Halifelerinin İslam Dünyasındaki Diğer Hükümdarlarla Olan İlişkileri

İki buçuk asırdan daha uzun bir süre, aynı aileden on üç isim, Kahire'de varlığıyla yokluğu belli olmayan hilâfet makamını elinde tuttu. Bunlar, çoğu selefinin katledilmesi sonucu tahta çıkan her Memlûk sultanının cûlus merasimi için bulundukları yerden büyük bir ihtişam ve törenle çıkarlar ve (ileride görüleceği gibi) diğer Müslüman emirler de idarelerine meşruiyet kazandırmak için onlardan faydalanırlardı. Ancak İslam dünyasındaki tüm otoritenin varlığının teorik olarak da olsa Kahire'de bulunması, Memlûk sultanının kendisine, diğer tüm Müslüman hükümdarlardan daha fazla güç atfetmesine yol açıyor ve rakiplerinin sultan unvanını kullanmasına karşı çıkıyordu çünkü bu unvan ona, Kut-sal Kanunların talimatları doğrultusunda halife tarafından tevdi edilmişti.¹

Abbasi halifelerinin Kahire'deki konumu çok alçaltıcıydı. Modern tarihçiler onların bağımlı durumundan söz etmekten çekinmemişlerdir. Memlûk sultanlarının en büyüklerinden olan Kalavun (1279-1290), halifeye kendisine hükmü için yetki vermesi talebinde dahi bulunmadı. On dördüncü yüzyılın ortalarında başa geçen bir sultan olan Nasır Muhammed, [100] Halife Vâsik Billah İbrahim'i bu içi boş payeden bile mahrum bıraktı ve birkaç ay boyunca adının hutbelerde zikredilmesine izin vermedi. Müslüman tarihçilerin ifadesiyle, "Halifenin ismi, sanki hiç zikredilmemiş gibi minberlerden gelip geçti ve daha

1 Halil bin Şahin ez-Zahirî, *Zubdet keşfel-Memalik*, ed. P. Ravaisse, s. 89.

önce hiç yankılanmamış gibi cami mihraplarını terk etti.”² Ayrıca bu halifeye tahsis edilen ödenek o kadar yetersizdi ki, avamdan onunla alay edenler ona “dilenci” lakabını takmışlardı.³

Ancak Mısır’daki uygulama ne olursa olsun, bu Abbasi halifelerinin hiç birisi (ileride bahsedilecek bir istisna hariç), isminin Kutsal Mekke şehrindeki hutbelerde zikredilme ayrıcalığına sahip olamadı. Son Bağdat Abbasi Halifesi Mustasım’ın 1258 yılında öldürülmesinden sonra hiçbir halifenin adı, İslami birliğin merkezi olan Kâbe’deki Cuma hutbelerinde zikredilmemişti. Bunun sebebi ya dinî makamların İslam dünyasında artık bir halife olmadığına inanmaları ya da (başka iddia sahipleri de olduğu görüşünden yola çıkarak) bu payeyi elinde tuttuklarını söyleyen Kahire halifelerinin iddialarına duydukları itimatsızlıktı. İleri sürdükleri sebep de bu tembel halifelerin hiç birinin kendi adlarına para bastırmaları ya da bir idareden hüküm yayınlamamış olmalarıdır. Bunlar açıkça, hilâfet makamının, *de facto* bir hükümranlığa işaret ettiğini düşünüyorlardı.⁴ Bunun tek istisnası, rakip si-

[101] yasi grupların oyuncağı hâline gelip 1412 yılında Mısır sultanı seçilmesi üzerine, kendisinin de öncekiler kadar tutsak olduğunu ve aslında tüm gücün başkalarının elinde olduğunu gören Halife Mustaîn oldu. Mustaîn altı ay sonra, elinde oyuncağı adam lehine tahttan çekilmek zorunda bırakılıp; onu, Sultan el-Melik’ül Müeyyed ismiyle tahta çıkardı.⁵

On beşinci yüzyılın sonunda bir başka tarihçi Süyûtî de, halifenin o dönem işgal ettiği bağımlı konumla ilgili şunları yazmıştır: “İşler bizim zamanımızda öyle bir hâle geldi ki, halife, her ayın başında sultanı ziyaret ederek onu tebrik etmektedir. Sultanın yaptığı en büyük lütuf tahtından inmek olup, ikisi taht dışında bir yerde beraber oturmakta, sonra da hali-

2 Süyûtî, *Tarih’ul Hulefa*, s. 197.

3 Weil, *Geschichte des Abbasidenchalfats in Egypten*, I, s. 406, n. 2.

4 el-Fasî, sub anno 815. *Chroniken der Stadt Mekka*, Cilt II, s. 294-295.

5 Weil, *age.*, II, s. 126-128.

fe sıradan bir insan gibi çıkıp gitmekte ve sultan da yeniden tahtına oturmaktadır.”⁶

Yine de tarihçiler Kahire’deki halifeye, tüm İslam topraklarının hükümdarı ve İslam toplumunun önderi olarak bakabilmekteydi. Memlûk devletinin teşkilatlanmasıyla ilgili bir kitap yazmış olan Halil bin Şahin ez-Zahirî (1410-1468), Emirü’l-Müminin’i şöyle tarif etmiştir: “O, Allah’ın yeryüzündeki halifesi, peygamberinin kuzenidir ve hilâfeti de ondan (Peygamber’den) tevarüs etmiştir. Yüce Allah onu, tüm İslam topraklarının hükümdarı kılmıştır. Doğu ya da Batıda bulunan hiçbir kral, halifenin mutabakatı olmadan sultan unvanını kullanamaz. Bazı dinî kaynaklara göre, şiddet yoluyla, [102] kılıç zoruyla ve halifenin izni olmadan kim kendisini sultan ilan ederse, o kişi asidir ve herhangi bir memur ya da kadı atayamaz. Böyle atanan biri olursa, onun verdiği kararlar ve akdettiği nikâhlar geçersiz olur.”⁷

On beşinci yüzyılda, bir halifenin, Memlûk Sultanı Barsbay’a (1422-1438) bir sefer esnasında refakat etmekte iken, onun önünde at sürüp onun mabeyincisi gibi hareket ettiğinin ifade edildiği bir kaynakta, tüm onur ve payelerin sultana ait olduğu, halifenin ise sadece onun maiyetindeki soylulardan birisi gibi görüldüğü belirtilmektedir.⁸

1441 yılında ölmüş olan Makrîzî, bu kurumla ilgili olarak aşağıdaki ağır ifadeleri kullanmıştır: “Memlûkler, hilâfete adını ve unvanını kullanmasına izin verdikleri bir adamı getirmişlerdir. Ama bu kişinin en ufak bir otoritesi, hatta görüşünü açıklama hakkı bile yoktu. Tüm zamanını asiller, yüksek devlet görevlileri, yazarlar ve hâkimler arasında, onları ziyaret edip, davet edildiği yemekler ve eğlenceler için teşekkür ederek geçirirdi.”⁹

6 Süyûtî, *Tarihu'l-Hulefa*, s. 164.

7 Halil bin Şahin, *age*, s. 89.

8 Süyûtî, *age*, s. 164.

9 Makrîzî, *Histoire d’Egypte*, ed. E. Blochet, s. 76.

Tahkir içeren bu şartların varlığına rağmen, Memlûklerin dışında Kahire'deki Abbasi halifesini, hile ya da güç yolu ile ele geçirilen topraklar üzerinde hâkimiyet kurulması için unvan vermesi sebebiyle faydalı bulan Emirler de vardı. İran'ın güneyinde seksen yıl boyunca hüküm sürmüş olan Muzafferîler Hanedanı'nın (1313-1393) kurucusu olan Muzafferuddin [103] Muhammed bin Muzaffer, Moğol kökenli İlhanlılara olan bağlılığından vazgeçerek fetih hareketlerine girişti. Bu sürecin sonuna doğru (1357'de tahttan indirilip gözlerine mil çekildi) 1354 yılında Halife Mutazid Billah'a biat etti. 1357'de Tebriz'i aldığı da halifenin adını hutbelerde okuttu. Oğlu Şah Şüca' (1357-1384) da 1369 yılında benzer bir şekilde Halife Mütevekkil'e biat etti.¹⁰

Kahire'deki zayıf halifenin Delhi'deki Türk Sultanlar tarafından tanınmasıyla bağlantılı özel ilgi içeren şartlar mevcuttur. 1325 yılında Muhammed bin Tuğluk, özel olarak taşarlanmış bir komplo sonucu babasını öldürerek tahta çıktı. Babasının oturması için geçici olarak ahşap bir yapı inşa ettirmişti ve bir geçit töreni sırasında fillerin kazara yapıya çarpmalarını sağlayacağı bir plan yaptı. Yaşanan olay sonucunda Sultan ve gözde oğlu yapının altında kalırken Muhammed yardıma geldiğinde artık çok geçti. Yeni hükümdar, Müslüman Hindistan tarihinin en önemli figürlerinden birisi olacaktı. Onun baskıcı idaresi ülkeyi bir harabeye çevirdi ve tebaasının ayaklanmasına yol açtı. Ayaklanmayı, isyancıları acımasızca katlederek bastırdı. Normal zamanlarda bile onun kana susamış bir yapısı olduğu ve vahşice infazlara karşı tutkusunun olduğu görülmektedir. Sert bir idare düzeni kurdu ve onun fetihleri sefaletin yaygınlaşmasıyla sonuçlandı. Onun çılgınca [104] fikirlerinden birisi de ülkenin başkentini Delhi'den, kırk günlük mesafede olan Devletâbâd'a taşımaktı. Sultanın adamları, şehirde onun emirlerini yerine getirmeyip hayatta kalanları dikkatli bir şekilde aradılar ve sonunda biri kötürüm diğeri

âmâ iki kişi bulup sultanın huzuruna çıkardılar. Sultan, kötürüm olanın bir mancınığa konup uzağa fırlatılmasını, âmâ olanın da Delhi'den Devletâbâd'a kadar sürüklenmesini emretti. Adam yolda parçalara ayrıldı ve yeni başkente sadece bir bacağı ulaşabildi. Oysa Muhammed bin Tuğluk dindar bir Müslümandı; ibadetlerini düzenli yapar, şaraptan uzak durur ve dinin emirlerini yerine getirmede titiz davranırdı. Hükümdarlığının, Abbasi Halifesi tarafından onaylanmamış olması sebebiyle yönetiminin meşruiyeti ile ilgili şüphelerle karşılaşmaya başladığında tahtta on sekiz yılı dolmuştu. Birçok seyyahla görüştüktan sonra Mısır'da Müstekfî adında bir Abbasi Halifesi olduğunu öğrendi. Hemen onunla yazışmaya başladı ve Kahire'den kendi adına hazırlanmış bir onay beratı geldiğinde Sultan Muhammed abartılı bir saygıyla bunu kabul etti. Halife'nin adını hutbelerde okutup onun adına para bastırdı ve halifeye pahalı hediyeler gönderdi.¹¹ Bu karşılıklı övgü teatisinin kişisel ilişkilerde ne kadar kısa sürede etkili olduğuyla ilgili hükümde bulunmak için 1340 yılında ölen [105] Müstekfî'nin adının 1342 ve 1343 yıllarına kadar Muhammed bin Tuğluk tarafından "Allah onun hilâfetini ebediyete dek yaşatsın" ifadesiyle paralarda kullanmasında görülebilecektir.¹²

Onun yerine geçen halefi Fîrûz Şah, Muhammed bin Tuğluk'un sahip olduğu acımasızlığa karşın oldukça nazik bir insandı. O da Kahire'deki halifeye benzer bir müracaatta bulundu. Kendi yazmış olduğu küçük bir otobiyografi çalışmasında, konuyla ilgili düşüncelerine şöyle atıfta bulunmuştur:

Allah'ın merhameti sonucu elde etmiş olduğum en büyük şeref, benim itaatim ve dindarlığım ile Peygamber'in vekili olan halifeye olan dostluğum ve teslimiyetim sayesinde, otoritemin teyit edilmesi oldu. Zira bir kralın gücü, onun tasdi-kiyle mümkün olur ve hiçbir kral, kendisini halifeye teslim

11 Ziyaüddin Bereni, *Tarih-i Firûz Şahî*, s. 491 ve sonrası; İbn Battuta, I, s. 364.

12 H. N. Wright, *age.*, Cilt II, s. 52.

etmeden ve o kutsal makamdan onay almadan güvende olamaz. Bana, benim idaremin hilâfetin bir temsilciliği olduğuna dair bir berat gönderildi ve müminlerin önderi beni Seyyid'üs Selâtin unvanıyla onurlandırmaktan memnuniyet duydu. Ayrıca bana hilatler, bir sancak, bir kılıç, bir yüzük ile onur ve seçkinliğin bir nişanesi olarak bir ayak izi gönderdi.¹³

[106] Maveraünnehir'de de hükümdarlık amaçları için Kahire'deki Abbasi halifesinden faydalanılabileceği düşünülüyordu. Timur, halefi olarak torunu Pir Muhammed'i belirlemişti ama 1404 yılında ölünce geniş topraklara yayılmış olan imparatorluğun hâkimi olabilmek için hemen bir mücadele başladı ve Pir Muhammed, taht iddiasının karşısında kuzeni Halil Sultan'ı buldu. Onu destekleyenlerin bir bölümü ona, Kahire'deki Abbasi halifesinden bir hükümdarlık beratı almasını ve böylece Moğolların kabul ettiği kanunları (Yasak) hükümsüz kılması tavsiyesinde bulundular. Bu, en iyi ihtimalle zayıf bir tedbirdi ama halifenin üstünlüğü ve şeriat otoritesinin kabulü gibi İslam dünyasının kaybolmuş olan ideallerinin tanınması yoluyla İslami bir hassasiyete başvurma gücüne duyulan inançtı.¹⁴ Ancak teklifin kabul edilmediği görülmektedir; Pir Muhammed bunun yerine amcası Şahruh'un vasiliğini kabul etti ve o da dedesinin ölümünden iki yıl sonra öldürüldü.

1394 yılında Osmanlı Sultanı I. Bayezid'i, siyasi destek bulabilmek için Kahire'deki Abbasi halifesine resmî olarak Sultan unvanı almak amacıyla başvurmaya götüren istek de muhtemelen aynıydı.¹⁵ Resmî olarak tanınmaya yönelik bu müracaatının kabul edildiğine dair bir delil olmadığı gibi, böyle bir müracaatın yapılmış olduğuna şüpheyile bakanlar

13 Fütûhat-ı Fîrûz Şahî. H. M. Elliot, *History of India*, Cilt III, s. 387.

14 Abdurrezzak Semerkandî, *Matlau's-sa'deyn ve mecmau'l-bahreyn*, fol 9 b (British Museum MS. Or. 1291).

15 J. von Hammer, *Gechichte des Osmanischen Reiches*, cilt i, s. 195; M. D'O-Hsson, *Tableau de l'Empire Othoman*, I, s. 233-234.

da vardır.¹⁶ Ama Bayezid, 1400 yılında Timur'a yazdığı bir mektupta ona, Mısır'a sığınmış olan "Hilâfet tahtının varisleri" olan Abbasilerden söz etmiştir.¹⁷ Bunu dile getirmiş olmasındaki amaç, bu acımasız fatihe, hâlâ ortak bir Müslüman dayanışmasının olabileceğini ya da en azından Türklerle Mısırlıların, Timur'un müminler arasında yol açtığı yıkıma karşı, bir zamanların bölünmez İslam imparatorluğu hatırasında bir araya gelebileceğini hatırlatmak içindir.

16 Barthold, *age.*, I, s. 360.

17 Ahmed Feridun Bey, *Munşeatu's-Selatin* (İstanbul, Hicri 1264-1265), Cilt I, s. 130, 1. 25.

IX. BÖLÜM

Unvanın Kullanılması

[107]

Halife Unvanının Bağımsız Müslüman Hükümdarlar Tarafından Kullanılması

Bazı Müslüman hükümdarlar, İslam dünyasının başında hâlâ bir halifenin var olduğunu düşünmeye devam ederken, Kahire'deki Abbasi halifesinin halifelik iddialarını alaya alanlar da vardı. Bu halifelerin şeceresine şüpheyle yaklaşan ve onların Bağdat halifelerinin neslinden geldiklerine dair iddialarını kabul etmeyenler de bulunmaktaydı. Bir başka grup da hilâfetin sadece otuz yıl sürdüğüne dair, daha önce atıfta bulunduğumuz teoriyi savunuyordu. Bu doktrin, sahih hadis külliyatlarında dile getirilmişti ve bu doğrultuda İslam tarihinin üçüncü asrının başlarında varlığı ortaya çıkmış olmalıydı. Bir hadise göre Peygamber, "Benden sonra hilâfet otuz sene sürecek, sonra da bir kralın yönetimi gelecektir" demişti.¹ Burada birkaç defa atıfta bulunduğumuz tarihçi Makrîzî, Hulefa-i Raşîdîn'in ardından yani Ali'nin ölümünün (661) ardından Emevîler ile birlikte hilâfetin, şiddet ve tiranlık ile karakterize edilen bir krallığa dönüştüğünü söyleyerek bu görüşü benimsemiştir. Büyük hukukçu İbn Haldun, Harun Reşid devrinden sonra hilâfetin sadece adının kaldığını, bu makamın bu dönemden sonra [108] mutlak bir krallığa dönüştüğünü ve Arap ırkının hegemonyasının kaybolmasıyla birlikte artık bir mevcudiyetinin kalmadığını savunmuştur.² Daha sonraki dönemlerde yaşamış bir yazar olan ve 1582 yılında ölen Kutbüddin de benzer bir kesinlikle konuşmaktadır ama hilâfetin yok oluş tarihi olarak, Bağdat'ın son halifesinin, Moğollar tarafından öldürüldüğü 1258 yılını

1 *Kenzü'l-Ummal*, Cilt III, No. 3152.

2 *Mukaddime*, I, s. 424 init.

işaret etmektedir.³ O ayrıca, Kahire halifelerinin sadece ismen halife olduğu ve öyle sunuluyor olmalarının bir anlamının olmadığını da görüşü yinelemiştir.⁴

Bu düşünürler, halifenin itaatkâr konumu ve bu unvanıyla bağlantılı olan, onun İslam'ın koruyucusu olduğu ve düşmanlarına karşı savaş ilan edeceği gibi gösterişli iddialar arasında açıkça bir uyumsuzluk olduğunu kabul etmişlerdir. Şüphesiz, siyasi güç ve silahlı gücün kontrolünün böylesine yüksek bir kurumla birleştirilmesi gerektiğine dair giderek rağbet gören bir düşünce vardı. Büveyhilerin, Abbasi halifesini Bağdat'ta vesayet altında tuttuğu dönemde halifelik yapan ve silik bir isim olan Kadir devrinde 1012 yılında bu şehirde ölen seçkin bir Sünni teolog olan Bakillânî, Kureyş kabilesinin o zamana kadar yozlaştığını ve güçsüzleştiğini görerek, halifenin bu kabileden olmasının zaruri olmadığını açıkladı.⁵

[109] Hukuk uzmanları kendilerini böylesine cesurca ifade edip Kahire'deki Abbasi halifelerinin İslam dünyasının önderliği iddiasına gölge düşürürken, ellerinde kılıçla kendileri için krallıklar inşa eden ve toplumdaki huzursuzluklardan faydalanarak bağımsız hükümdarlar hâline gelen kişilerin, kendi itibarları için en cüretkâr girişimlerde bulunması oldukça doğaldı. Bu durum özellikle, geçmişteki Arap imparatorluğunun doğu vilayetlerinin büyük bölümünü ellerine geçiren Moğolların karakteristik bir özelliği idi. Her ne kadar İran ve diğer ülkelerdeki Moğol emirleri nihayetinde İslam'ı kabul etseler de bir müddet daha eski Türk ve Moğol âdetlerini ihtiva eden kurallara olan ve "Yasak" adı verilen kadim Moğol kanunlarının etkisi altında kalmaya devam etmişlerdi.⁶

Bu Moğol emirlerinden birisi Müslüman ulehasının tesiri altına girdiğinde, kendi kabile hukuk sisteminin yerini şeriat

3 *Chroniken der Stadt Mekka*, Cilt III, s. 182, 1. 11.

4 *age.* III, s. 184, 11. 5-6.

5 İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 396.

6 L. Cahun, *Introduction à l'histoire de l'Asie*, s. 244 &c.

hukuku alıyordu ama bu tür bir süreç, Moğol fetihlerinin etkileyici karakteri göz önüne alındığında oldukça yavaştı. Cengiz Han'ın zorba nesli, otoritelerinin kabulü için 1258 yılında ölüme mahkûm ettikleri Abbasi halifesinin soyundan gelenlerden bir onay beratı almak yerine bu dünya fatihinin nesebini öne sürmeyi tercih ediyorlardı. Moğol İmparatorluğunun geniş toprakları ve gezginlerin Çin'den Bizans sınırına kadar güvenli bir şekilde seyahat etmelerine imkân sağlayan heybetli idaresi, siyasi hayatta, Kahire'deki tembel halifelerden olmasa bile, Bağdat'taki Abbasilerin son günlerindeki güçsüz [110] ve tesirsiz halifeden daha etkileyici bir görüntü veriyordu.

Bundan dolayı, İslam dinini tüm ülkede devlet dini hâline getiren ve birçok cami ve medrese inşa etmiş olan İran İlhanlı sultanı Gazan Han (1295-1304) gibi coşkulu bir Müslüman bile, sayısız Müslümanı katletmiş olan ve Orta Asya'daki büyük İslam medeniyeti merkezlerini yokeden acımasız Moğol fatihlerinden gelen kökeniyle gurur duyabiliyordu. Gazan Han, Bağdat'ı fetheden Hülâgû'nun torununun torunuydu ve bir Budist olarak yetiştirilmişti. Ancak 1295 yılında tahta çıkmadan önce Müslüman olmuştu. Mısırlıların, atası Hülâgû'yu Aynalût Savaşı'nda (1260) mağlup ederek durdurmalarının intikamını almak için Suriye'ye saldırıp Aralık 1299'da bir Mısır ordusunu kesin bir bozguna uğrattıktan sonra Şam'ı işgal etti. Şehrin önde gelenlerinden oluşan bir heyeti kabul ettiğinde onlara "Ben kimim?" diye sordu. Onlar da hep bir ağızdan "Cengiz Han'ın oğlu Tulûy Han'ın oğlu Hülâgû Han'ın oğlu Abaka Han'ın oğlu Argun Han'ın oğlu Gazan Han" diye cevap verdiler. Sonra onlara "Nasır'ın (Memlük sultanı) babası kim?" diye sordu. Heyet sultanın babasının adını bilseler de bu çocuk kralın dedesinin adını bilen yoktu (o dönemde sadece on dört yaşındaydı). Böylelikle, Memlük Emiri ile ilgili haklı bir iddiada bulunulamayacağını gören heyet susmak zorunda kaldı ve Tanrı'ya, "İslam Padişahına" lütufta bulunması [111]

için dua ettiler.⁷ Böylece Gazan Han, Kahire'deki Abbasilerden onay almaya ihtiyacı olmadığını ya da halife unvanını alırsa itibarının artmayacağını hissetti. Bu nedenle Şam'ı işgalinden sonra hutbede kendisinden sadece "Yüce sultan, İslam'ın ve Müslümanların sultanı" olarak bahsedildi.⁸

- Moğollar giderek daha fazla Müslümanlaşıp, İslam huku-
ku olan şeriat, küfür kanunu Yasak'ın yerini aldıkça, dindar
Müslüman hükümdarlar, Cengiz Han ya da dinlerine düşman
olan diğerlerinden gelen kökenleriyle övünmekten vazgeçti-
ler. Ancak diğer yandan, tebaalarının bağlılığını sağlayacak
icazet almak için Kahire'deki silik Abbasi halifesine de gitme-
diler. Bunun için doğrudan Tanrı'ya başvurmak bir gelenek
hâline geldi. Timur'un torunlarından olan Halil Sultan'a, Se-
merkand'da dedesinin imparatorluğuna varis olarak hangi
hakla ortaya çıktığı -kendisini tahta ve krallığın başına dedesi
Timur'un mu atadığı- sorulduğunda şöyle cevap verdi: "Ti-
mur'a tahtı ve krallığı veren Yüce Allah, bunu bana da bah-
şetti."⁹ Ama o, kısa süre sonra daha muktedir ve güçlü olan
amcası Şahruh tarafından devrilirken, Şahruh da otoritesinin
kaynağı olarak aynı inkâr edilemez kaynağı öne sürerek şöy-
le söylemişti: "Sadece Allah bakidir; tüm mülk ona aittir. O
bunu dilediği şekilde dilediği kişiye verir ve geri alır." Teolog-
lar, onun bu açıklamasına İlahi Kelamda bir karşılık bulurken
Kur'an'dan şu ayete atıfta bulunurlar: "*De ki: Ey mülkün ger-
çek sahibi olan Allah'ım! Mülkü dilediğine verirsin, dilediğin-
den çekip alırsın, Dilediğini yüceltirsin, dilediğini de alçaltır-
sın. Her türlü iyilik senin elindedir. Hiç kuşku yok sen her şeye
kadirsin*" (III. 25).¹⁰ İlahi tayinle ilgili bu iddiasıyla ve İslam

7 Reşidüddin, *Camiu't-Tevarih*, fol. 327 b (Hindistan Resmî Kütüphanesi MS. Ethé 17).

8 Mufaddal bin Ebü'l-Fezâil, *Histoire des Sultans Mamlouks*, ed. E. Blochet, s. 483.

9 Abdurrezzak, *Matlau's-Sa'deyn*, fol. 19b (British Museum MS. Or. 1291.).

10 Her ne kadar bu ayet için 3. surenin 25. ayeti denilmişse de, bu ifade, üçüncü sure olan Al-i İmran suresinin 26. ayetidir (Çev.).

dünyasındaki yüce konumuyla bağlantılı olarak Şahruh, şüphesiz, bir halife ve diğer Müslüman emirlerin hâkimi olarak tanınmayı amaçlıyordu. Onun ordularından korkan yakın komşularının, onun bu gösterişli iddiasına rıza göstermiş olmaları şaşırtıcı değildir. Karakoyun Hanedanına mensup olan Türkmenlerin başı olan Kara Yusuf, 1416 yılında Osmanlı Sultanı I. Mehmet'e yazdığı ve onu Timur hanedanı kralının saldırgan politikasına karşı uyardığı mektupta, ondan bahse-derken, "Şahruh Bahadır Cürcani, Allah onun hilâfet dönemi-nin ilelebet sürmesini nasip etsin" demişti.¹¹ 1406'dan 1444 yılına kadar bir başka Türkmen beyliği olan Akkoyunluların başında kalmış olan Hamza Bey de, Sultan II. Murad'a yazdığı bir mektupta ondan "Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi" olarak söz etmiştir.¹² 1416 yılında Şahruh'a bir mektup gönderen I. Mehmet bile ona "Seçkin hilâfet makamına ulaşmış olan yüce zatınız" diye hitap etmiştir.¹³

Ama Şahruh'un, otoritesini coğrafi olarak kendisinden uzak oldukları için daha güvenli bir konumda olan emirlere kabul ettirmeye çalışması farklı sonuçlanmıştı. 1436 yılının Ocak ayında Mısır'daki Memlûk Sultanı Barsbay, kendisinin [113] Şahruh'u efendisi olarak kabul etmesini ve adına para bastırıp isminin hutbede okutulmasını talep eden bir heyeti kabul etti. Barsbay da Şahruh'un gönderdiği şeref hilatini yırtarak parçalara ayırdı, gönderdiği elçiyi dövdürerek onu bir su deposuna attı. Elçi burada boğulma tehlikesi geçirdi ve neredeyse soğuktan ölme noktasına geldi. Barsbay, Şahruh'a bir cevap yazarak cesareti varsa, elçisine yapılanların cezasını vermek üzere Mısır'a gelmesini söyledi. Barsbay bununla birlikte, Şahruh'tan benzer bir mektup alan ama bunu bir mizah konusu yapan Sultan II. Murad'a bir mektup yazarak onu Şahruh'a karşı birlik olmaya çağırdı.¹⁴ Şahruh'un Hindistan'daki

11 Feridûn, *age.*, s. 144, 1. 7 a.f.

12 *age.*, i, s. 184, 1. 11.

13 *age.*, i, s. 143, 1. 4 a.f.

14 Weil, *Geschichte des Abbasidenchalifats in Egypten*, II, s. 201-202.

çabaları da benzer şekilde başarısız oldu. Talihsiz Abdurrezak bize, Kalküta kralı Zamorin'in elçiliğindeki içler acısı başarısızlığıyla ilgili güçlü bir rivayette bulunmuştur.¹⁵ Ayrıca eğer kaynaklarda ifade edilenler doğruysa, Delhi'deki Seyyidler isimli hanedanın başında bulunan sıradan birisi olan Hızır Han (1414-1421), babası Timur için yaptığı gibi, Şahruh'un da adını hutbelerde okuttu.¹⁶ Ama bu pek de övünülecek bir başarı değildi, çünkü Hızır Han'ın otoritesi çok sınırlı bir bölgede mevcuttu ve neredeyse Delhi şehrinin dışına hiç hâkim değildi. Hızır Han'ın okuttuğu hutbenin metnini bile Şahruh hazırlatmıştı: *"Allah'ım! Krallığın ve dinin temellerini ebediyete kadar payidar kıl, İslam sancağını yükselt ve şeriatın tartışılmaz rükünlerini güçlendir ve milletlerin soylu efendisi, Arap ve Acem sultanlarının önderi, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi, karaların ve denizlerin hâkimi, huzur ve güven iklimini yayan, adalet ve cömertlik sancağını yükselten, Allah'ın mülkünün koruyucusu, Allah'ın kullarına yardım eden ve kendisine Allah'ın yardım ettiği, düşmanlarına karşı muzaffer kılınan, dünya ve din hakikatinin destekçisi yüce sultan ve adil hakan Şahruh Bahadır Han'ın (Yüce Allah onun hükmünü, saltanatını ve hilâfetini dünya üzerinde ebedî kılsın ve onun lütuf ve iyiliklerini dünyada yaşayanlara ihsan etsin) krallığını koru."*¹⁷

Bu hırslı hedef, Şahruh'un biyografisini kaleme alan yazarın, asla başarılammış bir hedef olan "Onun kutsal unvanının Harameyn minberlerinde okunması"¹⁸ ifadelerinde daha fazla edebî anlam kazanmıştır. Şahruh'un hamiliğini üstlendiği sıradan bir tarihçinin bu tür hükümdarların izinden gitmesi şaşılacak bir durum olmadığından, velinimetini metheden Hafız Ebrû, Tanrı'ya onun hilâfeti ve kuvvetinin sonsu-

15 Quatremère tarafından kısmen tercüme edilmiştir, *Notices et Extraits*, XIV, 1.

16 E. Thomas, *Chronicles of the Pathan Kings of Delhi*, s. 326-329.

17 Barthold, *age.*, I, s. 362-363.

18 Hafız Ebrû, *Tarih-i Şahruh*, fol. 2b (Hindistan Resmî Kütüphanesi MS. Ethé 171).

za kadar payidar kılması için dua etmekte¹⁹ ve onu "Allah'ın gölgesi, yeryüzünün sultanı (Allah onun hilâfeti ve kuvvetini sonsuza kadar payidar kılsın)" olarak vasıflandırmaktadır.²⁰ [115]

Ancak bu dönem itibariyle, sekizinci yüzyılın görkemli günleri ile bağlantılı olan evrensel hükümranlılığın tesis edilmesini sağlamaya çalışan herhangi bir bireyin hilâfet unvanını üstlenmesi oldukça yaygın hâle gelmişti. Bunların en önemsizlerinden birisi de akrabalarının sık sık kendisine karşı ayaklandığı ve ülkesinin başkenti, tarihi İslam imparatorluğunun en uzak kuzey batı ucunda yer alan Semerkand olan Şahruh olmuştur. Gerçekten de Bağdat'taki Abbasi hanedanının sona erdiği 1258 yılından beri birçok hükümdar, kendilerini halife olarak vasıflandırma yoluna gitmiş, Şahruh'un idaresi ile birlikte bu sayı çok artmıştır.

Bu yüce unvanın, onu elde etmek isteyen herhangi birisi tarafından kullanılabileceğini fark eden ilk Emirlerden birisi Tunus'taki Hafsîler hanedanına (1249-1277) mensup olan Ebû Abdullah Muhammed olmuştur. Babası Yahya, Tunus'u; Fas'taki Muvahhidlerin valisi olarak yönetmiş ama bağımsız bir yönetici gibi hareket etmişti. Hırslı birisi olduğu için, efendisi Muvahhid Halifesinin kullandığı yüce Emirü'l-Müminin unvanını kendisi için kullanmaya başladı. Oğlu ondan daha cüretkârdı ve sadece Emirü'l-Müminin sıfatı ile yetinmeyip, Halife ve İmam sıfatlarını da kullanmaya başladı. Bunu, Bağdat'ın 1258 yılında düşmesinden kısa süre önce mi yoksa hemen ardından mı yaptığı belli değildir. Tarihçiler bu konuda kesin bir tarih üzerine anlaşılamamışlardır ama görünüşe göre o, bu kararı alırken, Mekke Şerifi tarafından kendisine verilen bir telkinden etkilenmiştir. Hafsî hanedanına mensup olan halefleri de aynı unvanları taşımaya devam ettiler. [116]

1269 yılında başkentleri ele geçirilerek Muvahhidler hanedanına son verildikten sonra, 1269-1470 yılları arasında

19 *Zubdetu't-Tevarih*, fol 5b (British Museum Or. 2774).

20 *Tarih-i Şahruh*, fol. 3b (I.O. Ethé 171).

Fas'ta hüküm sürmüş olan Merînîler²¹ hanedanına mensup olan Ebû İnân Faris, kendisine Emirü'l-Müminin unvanını verdi. Yaptığı seyahatleri bu Emire ithaf etmiş olan İbn Battuta, efendisine Halife, Emirü'l-Müminin ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesi demiştir.²² Ancak diğer Merînî Emirlerinin çok azı benzer iddialarda bulunmuşlardır.

Küçük Asya'da son Anadolu Selçuklu sultanlarından olan III. Gıyaseddin Keyhüsrev, 1271'de Sivas'ta yaptırdığı bir medresenin kitabesinde şu duayı da yazdırmıştı: "*Allah'ım! Sen kulun, halifen, büyük sultan, yüce hakan, Arap ve Acem krallarının efendisi, Allah'ın yeryüzündeki gölgesine yardım et.*"²³

Hindistan'da Delhi'de Sultan Alaeddin Halacî (1296-1316), biyografisini kaleme alan büyük şair Emir Hüsrev tarafından "Asrının halifesi" ve "Allah'ın kulları üzerindeki gölgesi" olarak tavsif edilmişti.²⁴ Oğlu Kutbüddin Mübarek Şah (1316-1320) da bastırdığı paraların bir kısmının üzerinde "En yüce imam, Âlemlerin Rabbinin halifesi, dünyanın ve dinin kutbu Ebü'l-Muzaffer Mübarek Şah", diğerlerinin üzerine de "En yüce İmam, dünyanın ve dinin kutbu Ebü'l-Muzaffer, [117] Allah'ın halifesi" yazdırmıştı. 1382 yılı civarında, Bağdat'ı başkentleri yapmış olan Celâyirliler hanedanına mensup son emirlerden birisi olan Ahmed bin Üveys, Devletşah²⁵ tarafından "Abbasilerin kadim başkentindeki Hilâfet makamında babasının varisi olarak oturan kişi" şeklinde nitelendirilmiştir. Hilâfet makamına çok fazla saygı göstermediği görülen Timur (1369-1404) bile, hükümdarlık dönemi ve fetihlerini kaleme alan tarihçi Nizamüddin Şamî tarafından "Hilâfetin sığınağı" ve "er-Rahim'in Gölgesi" olarak vasıflandırılmıştır.²⁶

21 Her ne kadar yazar, Merînîler hanedanının hüküm sürdüğü dönem için yukarıdaki tarihleri veriyor olsa da, kaynaklarda bu hanedanın, 1196-1465 yılları arasında hüküm sürdüğü belirtilmektedir (Çev.).

22 İbn Battuta, I, s. 4; II, s. 382.

23 C. Huart, *Epigraphie arabe d'Asie Mineure*. Revue Sémitique, t. III, s. 369.

24 *Hazainü'l-Fütuḥ*, fol 2 (British Museum MS. Add. 16838).

25 *Tezkiretü's-Şuara*, ed. Edward G. Browne, s. 306, 1. 5.

26 *Zafernâme*, fol. 5, 1.3 (British Museum MS. Add. 23980).

Küçük Asya'da ise yarı sosyal yarı dinî bir hareket başlatmış olan ve Hristiyanlarla dostluk kurmayı savunup iyi insanlardan oluşan bir toplum meydana getirmeyi teklif eden Bedreddin bin Kadı Simavî, etkisinin artmaya başladığını görünce "Yeryüzünün Halifesi" unvanını kullanmaya başladı. Ancak onun bu teşebbüsü kısa süreli oldu ve İzmir yakınlarında karşılaştığı Türk birliklerine yenilerek 1417 yılında idam edildi.²⁷

Diyarbakir, Irak, Azerbaycan ve Ermenistan'da hüküm sürmüş olan Türkmen devleti Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan (1453-1477), 1471 yılı civarında Osmanlı Sultanı II. Mehmet'e yazdığı bir mektupta, yeni fethettiği başkenti Şiraz'dan "Saltanat merkezi ve hilâfet tahtı" olarak söz etmiştir.²⁸ Yaklaşık olarak aynı tarihte, Celaleddin Devvânî tarafından Uzun Hasan'a ithaf edilen *Ahlak-ı Celalî* isimli eserde yazar, Tanrı'nın lütfunun efendisinin üzerinde olması için dua ettikten [118] sonra, "Allah, onun hilâfetinin gölgesini ebediyete kadar daim etsin" diyerek dua etmiştir.²⁹

Türkmen Akkoyunlu devletinin sultanlığını 1479'dan 1490'a kadar sürdüren oğlu Yakub'a, Osmanlı şehzadesi Selim'in "cenapları, hilâfet kürsüsünün sahibi" diye hitap etmiş olması muhakkak ki daha onur vericidir.³⁰

İslam dünyasının bir başka noktasında, Özbek Maverâünnehir krallığının kurucusu olan Muhammed Şeybânî (1500-1510), bastırdığı paralarda kendisini "asrın imamı, er-Rahman'ın halifesi" şeklinde tanıttı.³¹ Onunla aynı dönemde yaşamış olan Horasan Sultanı Hüseyin'e, çok güçlü bir hükümdar olan Osmanlı Sultanı II. Mehmet, "Hilâfet tahtında hakkıyla oturan yüce cenapları"³² şeklinde hitap etmişti. Onun idaresi

27 Franz Babinger, *Şeyh Bedreddin*, Der Islam, Cilt XI, s. 41.

28 Feridun, *age.*, I, s. 271, 1. 11 a.f.

29 *Ahlak-ı Celalî* (ed. Lucknow, 1868), s. 9, 11. 4-5.

30 Feridun, *age.*, I, s. 341, 1. 10.

31 Barthold, *age.*, I, s. 363.

32 Feridun, *age.*, I, s. 277, 1. 1.

döneminde yazdığı eserinde Devletşah, ondan “Hilâfet tah-tını süsleyen” şeklinde bahsetmiştir.³³ Kendi himayelerinde tuttukları Abbasi hanedanına mensup kişiler sayesinde hilâfet kurumunun ellerinde olduğu son Memlûk sultanları bile, bu halifelerin üzerindeki en kutsal unvanı gasp etmekten geri durmadılar. Bu şekilde Sultan Çakmak (1438-1453), Kayıtbay (1468-1495) ve Kansu Gavri (1500-1516), tüm yazıtlar-da kendilerinden, Halife unvanı kadar basmakalıp olmayan “En yüce İmam” olarak söz ederek İslam dünyasının önderliği iddiasında bulunmuşlardı.³⁴

- [119] Yukarıda verilen bu örneklerden, hilâfete ait olan bu unvanlar üzerinde hak iddiasında bulunmanın düzenli bir sistem dâhilinde yapılmadığı açıktır. Bazı örneklerde, kendi muasırlarından daha büyük olduğunu düşünerek böyle bir unvanı bizzat bir hükümdar kullanırken, bazı durumlarda da bunu, bir Müslüman hükümdara iltifatta bulunmak isteyen bir başka Müslüman hükümdar kullanmıştır. Birçok defa, bir yazar veya şair, efendisini bu şekilde onurlandırmak istemiş; diğer bazı örneklerde de kullanılan dilin, saray kâtibinin kişisel heveslerine dayandığı görülmüştür. Ancak tüm örneklerde bir gasp söz konusudur ve hilâfet makamının asli teorisinin ihlal edildiği ortadadır. Nitekim bu teoriye göre, onurun kaynağı bizatihi halifedir ve ancak o, kendisinin astı olan hükümdarlara bu tür unvanlar bahşedebilirdi.

Halife unvanının verilmesinin, rastlantısal bir şekilde belirli bir kâtibin ya da efendisini tavsif eden bir edebiyatçının insafına bırakılmış olduğu, kitabelerde yer alan farklı örneklerde görülebilir. Söz gelimi Timur’a ait olan ve birinin kesinlikle diğerinden intihal edildiği ortada olan iki biyografide, aynı olaydan söz edilirken, tarihçilerden birisi Haşmetmeab unvanını kullanırken, diğeri bu ifadeye “Hilâfetin Hamisi” un-

33 *Tezkiretü’ş Şuara*, s. 458, 11. 11-12.

34 Max van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum*, I, s. 46, 91 vd.

vanını eklemiştir.³⁵ Yine *Bibliothèque Nationale*'de bulunan ve 1390 yılında Türk şair Ahmedî tarafından Sultan I. Bayezid'in oğullarından birisi için yazılmış olan İskendernâme'nin bir nüshasında,³⁶ farklı İslam emirlerinden bahsedilirken, "Gazan Hilâfeti" (fol. 254), "Osman Hilâfeti" (fol. 265) gibi başlıklar kullanılmış olup, yazar daha da ileri giderek, Gazan'ın [120] ataları için de Müslüman bile olmamalarına rağmen, benzer bir şekilde "Abaka Hilâfeti" ve "Geyhatu Hilâfeti" (fol. 252) unvanlarını kullanmıştı. Aynı eserin British Museum'daki el yazmasında,³⁷ Hilâfet ifadesi yerine "Padişahlığı" kullanılmıştır.

Herhangi bir bağımsız hükümdarın, halife unvanını kullanarak itibarını artırmaya çalışmasına dair şimdiye kadar yeterince örnek verilmiştir. Hadislere duyarlı katı teologlara göre böylesine bir uygulama, sadece kınanacak bir eylem gibi görülebilir. Ancak daha açık zihinler, bu uygulamanın bir gerekçesini bulabilir. Bu makamın, Peygamber'in vekilliği olduğunu ve halifenin görevinin dini korumak ve dünya işlerini idare etmek olduğunu savunan İbn Haldun, bu tür bir vekilliğin, halife kelimesinin asli anlamına uygun bir şekilde gerekli tüm nitelikleri kendisinde toplayan uygun bir ismin yokluğunda, birbirinden çok uzakta olan ülkelerin sultanları tarafından üstlenilebileceğini kabul etmektedir.³⁸ [121]

35 Barthold, *ЗаннеKH BOCT. OT. Apx. 06m.*, t. XV, s. 223.

36 *Supplément turc* 635.

37 Harl. 3273, Or. 1376 ve Add. 7918.

38 *Mukaddime*, I, s. 387.

X. BÖLÜM

Felsefi Yorumlar

Felsefe ve Ahlâk Yazarlarının Yorumları

İslam dünyasının halife unvanını daha yaygın bir şekilde kullanılmasını benimsemesine katkı sağlayan etkenler arasında belki de Yunan siyasi düşüncesiyle ilgili yapılan çalışmalar eklenebilir. Yunan felsefe ve bilim çalışmalarına yönelik tercüme isteğinin büyük coşkuyla başladığı dokuzuncu asrın ilk yıllarından itibaren bu literatür bilgisi, İslami eğitim çevrelerinde hızla yayılmaya başladı. Onların ilgisi temelde metafizik, mantık, matematik ve fizik bilimleri alanında olsa da siyaset felsefesi ve ahlak da ihmal edilmemişti. İslami düşünürlerin birçoğu, Platon ve Aristo'dan öğrendikleri ile İslam'ın entelektüel kavramları arasında bir sentez oluşturma teşebbüsünde bulundular. Bunun sonucunda siyaset bilimi alanında, Aristo'nun öğretisini, İslam'ın hilâfet teorisine uyarladılar.

Abbasilerin gücünün zayıfladığı ve halifenin, Türk koruyucuların elinde giderek bir kuklaya dönüştüğünü gören düşünürlerden birisi de Arap imparatorluğunun parçalanmasına yol açmış emirlerden birisi olan Hamdânî Emiri Seyfüddev- [122] le'nin himayesinde bir süre yaşadıktan sonra 950 yılında yaklaşık 80 yaşında iken ölen Fârâbî'dir. O, Platon öğretisinin tesiri altında, ilk olarak Varlığı, Tanrı'yı ve bu ilk Varlıktan yayılmanın ve doğanın kökeniyle izlediği yolun, gelmiş olduğu kaynağa dönme çabasında insan ruhuna yol gösterebileceğini idrak eden filozoflar tarafından idare edilen ideal bir devlet teorisi üzerinde çalışmıştı. Ona göre, tıpkı evrenin, Tanrı'nın mutlak hâkimiyeti altında, derecelendirilmiş bir varlık düzeni

içerisinde uyumlu bir bütün olması ile insan ruhunun, ardışık akıl derecelerinden ve insan vücudunun da kalbin yönettiği organize bir bütünlükten oluşması gibi, devlet de benzer bir şekilde bir organizma ya da derecelendirilmiş bir sistemdir. İdeal devlet, gerçek mutluluğun ne olduğunu bilen bir liderin rehberliğinde olmalıdır çünkü böyle bir liderin rehberliği olmaksızın, insan, doğru hedefe ulaşamaz. Devletin başındaki bu kişi, zekâ, yüce bir ruh, adalet sevgisi ve ölçülü olma gibi erdemlere sahip olmalıdır.¹ Fârâbî'nin kuramsal bakışı muhtemelen yaşadığı dünyadaki gerçek siyasi şartlarla çok fazla ilgili değildi ama teolojik bir bakış açısıyla değerlendirilmediği takdirde, bu kurguların hilâfet teorisine nasıl uygulanabilecekleri açıktır.

[123] Onuncu yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmış olan ve İhvan-ı Safa olarak bilinen bir grup düşünür, felsefenin teorik olduğu kadar pratik olan her dalını ele aldıkları ansiklopedik bir çalışma ortaya koydular. Bunlar hilâfet doktrinini, Bağdat'taki Halifenin acizliğini kabulünün zihinlere önerdiği halife unvanının yaygın bir şekilde kullanımıyla uyumlu olarak daha açık bir şekilde ortaya koydular. Bu bağlamda İhvan-ı Safa'nın çalışmaları, muhtemelen kendi dindaşlarının düşünceleri üzerinde tesirde bulunmuştu. Bunlar, kralların Tanrı'nın yeryüzündeki halifeleri (ya da vekilleri) olduğunu, çünkü Tanrı'nın onlara, yarattığı varlıklar arasında adalet ve eşitlik temelinde hüküm vermek, zayıflara yardım etmek, eziyet çekenlere merhamet göstermek, zalimleri boyunduruk altına almak ve insanların hukukun emirlerine uymalarını sağlamak amacıyla kendi kulları ve kendi toprakları üzerinde hâkimiyet kurma yetkisi verdiğini açıkladılar. Diğer yandan kadılar, peygamberlerin halifeleri (ya da vekilleri) iken kralar da dinin hamileridirler.²

1 Alfârâbîs, *Abhandlung über den Musterstaat*, ed. Fr. Dieterici. Leiden, 1895.

2 *Thier und Mesch*, ed. Dieterici, s. 27, 11. 14-19.

Bu felsefi doktrin, henüz 38 yaşına varmadan sapkınlık suçlamasıyla 1191 yılında Halep'te idama mahkûm edilen Şihâbüddin Sühreverdî tarafından daha kuramsal bir biçimde ortaya konulmuştur. O, *Hikmetü'l-İşrâk* adlı eserinde hükümet meselesine, birçok açıdan Platon'dan etkilenen bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Ona göre dünya, hiçbir zaman felsefeden ya da bu alanda çalışma yapan birinden yoksun kalmamış olup bu durum, açık delil ve işaretlerle de ortaya konulmuştur; öyleyse o halifedir ve dünya ve cennet varolduğu da öyle kalmaya devam edecektir. Felsefi ve teosofik bilginin çeşitli dereceleri bulunmaktadır. Eğer bir insanda [124] bu iki hikmet türü tamamen hâkim olursa, bu kişi bu hâlde Tanrı'nın yeryüzündeki halifesi olur. Böyle birisi mevcut değilse, bu yüce makam, mutlak teosofiste ait olur. Çünkü aynı zamanda teosofist olmayan kuramsal filozof, bunun üzerinde hak iddiasında bulunamaz. Bir Sûfi olarak yazan Sühreverdî, bu hilâfet kavramından anlaşılanın dünyevi güç olmaması gerektiğini çünkü bu yüce makama ait olan otoritenin, en ağır fakirlik şartları içinde yaşasa bile bir insana ait olabileceği ve onun bu gücü gizlice kullanabileceğini dikkatli bir şekilde açıklamıştır. Ancak eğer bu kişi, gücü eline geçirir ve bu yetkisini açık bir şekilde kullanırsa; bu dünya nurla dolar, aksi takdirde karanlıkla kaplanır.³

Halifenin, aydınlanmış ve bir hükümdar şeklindeki felsefi temsilleri, Arap imparatorluğunu ayrı krallıklara bölen bazı acımasız Emirlerle yol göstermeleri amacıyla basit bir şekilde telif edilmiş; bilhassa Farsça yazılmış ve aydınlatıcı anekdotlarla süslenmiş birçok kitapla yayılmıştır. Bunlar arasından, on ya da on birinci asırda Arapça olarak kaleme alınmış olan ve genellikle Yunancadan Arapçaya Yuhannâ bin Bıtrîk tarafından tercüme edildiği söylenen en eskilerinden birisi, Aristot'un, adalet ve kralın çeşitli vazifeleri, siyasi teşkilatlanma, savaş ilanı gibi konularda öğrencisi İskender'e nasihatleri

[125] içerdığı söylenmiştir. Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk, 1092 yılında bu tür bir eser telif ederek Sultan Melikşah'a ithaf etmiştir. Bu, siyasi bir teoriyi izah eden felsefi bir eser olmayıp, temelde, idare yöntemleri, halkı dinlemek, adaletin tatbiki ve casusları tarafından krala düzenli olarak bildirilmesi gereken askerî, hukuki ve mali bazı işlerin dikkatli bir şekilde gözetimi ile ilgili pratik öğütlerden oluşmaktadır. Ama o, bu eserinde, bu dönemde yaygın bir kabul gören krallık anlayışını dile getirerek, "Allah her çağda, krallık nitelikleriyle donattığı ve ona kullarının refahı ve huzurunu emanet ettiği bir kişiyi seçer" demiştir.⁴

On üçüncü yüzyılın dinî ve felsefi kitaplarının en aktif yazarlarından Nasîrüddin Tûsî'ye (öl. 1274) nispetle *Ahlak-ı Nasîrî* adı verilen kitapta ise daha felsefi bir derinlik ve siyasi sorunlara daha sistematik bir yaklaşım göze çarpmaktadır. Hülâgû'nun hizmetinde bulunduğu dönemde, astronomi bilgisi nedeniyle Hülâgû, girişeceği seferler öncesinde yıldızların uygun konumda olup olmadığı konusunda onun görüşüne başvururdu. Bağdat seferine eşlik ettiği Hülâgû'yu, Halifenin ölümünün ilahi bir öfkeye yol açmayacağı konusunda cesaretlendirdiği için, böylesine acımasızca yok edilmesini görmek istediği siyasi bir kuruma karşı doğal olarak özel bir [126] ehemmiyet atfetmemektedir. Üstelik Nasîrüddin bir Şîîydi ve bu yüzden Sünnî hilâfet doktriniyle ilgili bir yorumda bulunmaya pek isteği yoktu. Ancak Platon ve Aristo'nun açıkladığı ideal hükümdarı, imam ile özdeşleştirmişti.

Bu çalışma, daha sonra, Farsça kaleme alınmış ahlak ile ilgili en popüler çalışmalardan birisi hâline gelecek olan ve Celaleddin Devvânî tarafından 1470 yılında telif edilip daha önce kendisinden söz ettiğimiz Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'a ithaf edilen *Ahlak-ı Celalî* adlı eserin temelini oluşturmuştur. Devvânî, bu tarihte artık İslam dünyasındaki Müslüman düşünürler tarafından tanınmış olan Aristo felse-

fesinden çok etkilenmişti ama o, bu siyasi teoriyi, kendi seleflerinin eserlerinde görülenden farklı olarak daha İslami bir usulde sunmuştu. Bu dönem literatüründe sıklıkla ortaya çıkan meşhur Kur'an surelerinden (En'am suresi 165. ayet ve Sad suresi 25. ayet) alıntı yapmış ve dünyanın idarecisinin ilk görevinin İslam hukukunu korumak olduğunu ve aslında bu kişinin Tanrı'nın Gölgesi ve Halifesi ve Peygamber'in vekili olduğunu söylemiştir.

Mutlak gücün Kureyş kabilesinden Abbasilerin eline geçmesinden bu yana, kendilerinin böyle yüce bir soydan geldiği iddiasında bulunamayacak olan barbar kökenli farklı Emirler de bu unvan üzerinde hak iddia ettiği için, hassas vicdanları [127] rahatlatmak amacıyla, dindar Müslümanların itaat etmeleri istenen bu yeni hükümdarlara itaat için farklı gerekçeler bulunması zaruriydi. Bu, halifeye daha genel bir atıfta bulunan Kur'an'daki ifadelerle gösterilen ilginin yoğunlaşmasıyla yapıldı. Böylelikle felsefe, aynı pozisyonu muhafaza etmek üzere ortaya çıkmıştı. Bu destek muhtemelen, on ikinci asırdan itibaren, teologlar ve gelenekçi olmayan filozoflar arasında yaşanan uzun bir mücadelenin ardından, felsefenin, İslam'ın temel doktrinleriyle uyumlu olacak şekilde düzenlendikten sonra İslam teoloji çalışmaları müfredatına dâhil olması gerçeğine bakılarak daha kolay açıklanabilir. Felsefe öğrencisi olduğunu açıklamayanlar bile siyasi teorinin makul bir yorumuna dair böyle bir söylemin etkisini hissettiler ve bunu daha popüler bir yöntem olan İlahi Kelama başvurma ile birleştirdiler. Böylelikle efendisi Şahrüh'un faziletlerini kaleme alan tarihçi Hafız Ebrû, "kesin ve açık delillerle ortaya konulmuştur ki, ulu kanundan (yani yüce Şeriat) sonra, hâkimiyet ve saltanattan daha onurlu bir rütbe yoktur. Allah (onun şanı yüce ve kelamı uludur), ebedî Kelamında adil hükümdarları kendisinin halifesi ve vekili olarak tayin ettiğini bildirdiği ve onların eline ve iradesine çalışma ve güç dizginlerini teslim ettiği için bu rütbe veya mevkiden daha yüce ne olabilir ki? [128]

O, yeryüzünde halifeler tayin ettiğini ve bazılarını, diğerlerine göre daha fazla yükselttiğini söylemektedir. Peygamber de (Allah'ın salat ve selamı üzerine olsun) bu öğretinin hakikatine ve bu iddianın sağlamlığına şahitlik etmiştir. Bazıları gücü (Sultan), onun, Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olduğu ve zulüm gören herkesin onun gölgesine sığındığı şeklinde yorumlamışlardır.”⁵

5 *Zubdet et-Tevarih*, fol. 5 b (British Museum MS. Or. 2774).

XI. BÖLÜM

Osmanlılar ve Hilâfet

[129]

Halife unvanının bu dönemde yeni bir önem kazandığı görülmektedir. Bu unvan artık Abbas'ın soyundan gelmiş olma ya da Kureyş kabilesine mensup olma zorunluluğu getirmiyordu. Artık Müslüman hükümdarlar, sadece Peygamber'in halefi olmayıp Allah'ın vekili olarak bu otoriteyi doğrudan Tanrı'dan aldıklarını öne sürüyorlardı. Ayrıca o zamana kadar hilâfet ile özdeşleşmiş olan İmam ve Emirü'l-Müminin ifadeleri artık sahipsiz kaldı ve kendilerini halife olarak ilan edenler tarafından neredeyse hiç kullanılmamaya başlandı. "Biz seni yeryüzünde halife yaptık" (Kur'an, Sad Suresi 25. ayet)¹ ve "*Sizi yeryüzünün halifeleri kılan ... O'dur*" (Kur'an, En'am Suresi 165. ayet) ayetlerine, bu dönemin resmî belgelerinde sıklıkla atıfta bulunularak² daha önceki dönemlerde teologların hilâfet kurumu ile ilgili görüş beyan ederken sıklıkla başvurdukları diğer Kur'an ayetleri ve hadisleri terk etmişlerdir. Bu durum, bu makamın Tanrı'dan geldiği ve bu hükümdarların, O'nun kendi vekillerini bizzat atadığını beyan eden ayetlerinden yola çıkarak bu yetkiyi sadece Tanrı'dan aldıkları şeklindeki sonuca işaret etmektedir. Böylelikle halife unvanı, sultanları tayin eden üstün bir otoriteden, bir zamanlar emsalsiz olan bu makam üzerinde hak iddia eden herhangi bir sultana geçiyordu. [130] İslam dünyasında bu şekilde birçok önemsiz emir, kendilerini bu yüce makama layık görünce, bunun yükselen bir güç olan Osmanlı Sultanları tarafından kullanılmaması şaşırtıcı olurdu. Uzun süredir onlarla yapılan yazışmalarda, muhatapları onlara bu unvanın farklı şekilleriyle hitap ediyor ve bu dalkavukluk

1 Bu ifade, 38. sure olan Sad suresinin 26. ayetinde geçmektedir (Çev.).

2 Feridun, *age*, I, s. 120, 1. 12 a.f.; 170, 12 a.f.; 170, 1. 4 a.f. &c.

muhtemelen onlar tarafından da hoş karşılanıyordu. I. Murad sıklıkla bu hitaplara muhatap oluyordu. Edirne, Filibe ve diğer şehirleri fethettiğinde (1362 yılı civarı), Küçük Asya'daki Karamanoğlu Beyi, onu zaferleri sebebiyle tebrik etmek için yazdığı mektupta kendisine "Yaratıcının seçilmiş halifesi" ve "Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" diyerek hitap etmişti.³ Murad da ona hitaben yazdığı cevabında, bir kral ya da tebaa arasında yaradılış ya da esas olarak bir fark olmadığı ama Tanrı'nın seçilmiş bazı kullarına, bu ağır sorumluluğu üzerlerine alarak çaresizlerin yaşadığı zorlukları ortadan kaldırmak amacıyla hilâfet şerefini bahsettiği şeklinde bir cevap verdi. Ayrıca tahta çıktığından beri bir an bile dinlenmediğine ve Müslümanların refahına hizmet etmek amacıyla gece gündüz cihat ederek zırhını hiç çıkarmadığına Tanrı'yı şahit tutarak kendisinin muzaffer olması için dua edenlerin böylelikle kendileri için faydalı bir iş yapmış olduklarını belirtti.⁴ Bu mektuba bakıldığında Murad'ın kendisini, muasırları arasında anlaşıldığı bağlamda, halife olarak gördüğü açıktır.

- [131] Benzer bir tebrik mektubu da yine Küçük Asya'da bulunan Kastamonu Beyi İsfendiyar Bey tarafından 1374 yılında Murad'a gönderilmişti ve ona "Mümtaz hilâfet makamında bulunan haşmetli... İslam sultanlarının sultanı ve insanların hakanlarının hakani" diye hitap ediyordu.⁵ Ertesi yıl Erzurum valisinden gelen bir mektupta da ona "Hilati hilâfet olan dünyanın efendisi" diye hitap edilmişti.⁶

Murad'ın muzaffer seferlerinin en uzak noktalarından birisi olan ve Macaristan yolu üzerinde bulunan Niş'in yirmi beş gün süren kuşatmanın ardından ele geçirilmesi üzerine bu kez Karamanoğlu Beyi Ali Bey, 1375 yılında yazdığı tebrik mektubunda "Hilâfet tahtının süsünü" zaferi için kutladıktan

3 *age.*, I, s. 93, 11. 22, 23.

4 *age.*, I, s. 94, 11. 10-16.

5 *age.*, I, s. 95'in sonundan 96'ya, 1. 1.

6 *age.*, I, s. 97, 1. 1.

sonra, “Onun hilâfet sütunlarını kıyamete kadar kaim kılması için Yüce Allah’a” dua ediyordu.⁷

Oğlu ve halefi olan I. Bayezid’in (1389-1402) Küçük Asya’daki beyliklere karşı saldırgan tutumunun, onların, Bayezid’i İslam dünyasının lideri olarak tanımalarına yol açması beklenmiyordu. Onun, Mısır’daki Memlûk Sultanı (bir süreliğine) ve Irak’taki Sultan Ahmed Celayir gibi daha güçlü rakipleri, Bayezid’in askerî başarılarını ve topraklarını genişletmesini, kendi güvenlikleri için büyük bir tehlike olarak görmüşlerdir. Bunların en önemsizi de daha sonraları Ankara’da yaşanan talihsiz bir savaşın (1402) ardından onu mağlup ederek esir alacak olan en ciddi rakibi Timur’un ona övgüde bulunmaya hazır olmasına rağmen, aralarındaki yazışmaların sertliği, diplomatik üslubun yumuşak nezaketine mahal bırakmadı. Gerçekten de bu yazışmaların (muhtemelen 1401 yılına doğru) hırçınlığı öyle bir noktaya erişti ki, Timur, rakibine uzun unvanlarla hitap edip ona ilahi lütuf dilemek yerine ona açıkça “Ey Rum Diyarının Kralı Yıldırım Bayezid” sözleriyle hitap etmişti.⁸ Ancak Bayezid, 1395 yılı Kasım ayının sonuna doğru zaferlerinin haberlerini kadırlara ve devletin diğer görevlilerine haber verdiğinde, “Allah beni, tabiatı, hilâfet izlerini taşıyan bu makama, bir sultan ve cihan fatihi olmaya uygun gördü ve ‘Biz seni yeryüzünde halife kıldık’ sözlerini benim düsturum ve yolum olarak tayin etti” demekten çekinmemişti.⁹

Bayezid bir mahkûm olarak Timur’un elinde öldüğü zaman, Osmanlı devleti yıkılışın eşğine gelmiş görünüyordu. Oğulları, onun varisi olabilmek için birbirleriyle savaşa tutuştular ve ülke bir süreliğine, her biri babalarının tek varisi olduklarını öne süren bağımsız birer sultan tarafından idare edilen üç parçaya bölündü. I. Mehmet, ancak babasının ölümünden on yıl sonra 1413 yılında son rakiplerini bertaraf

7 *age.*, I, s. 100, 11. 10, 8 af.

8 *age.*, I, s. 118, 11. 3-2, a.f.

9 *age.*, I, s. 120, 11. 13-12, a.f.

ederek karmaşa içindeki Osmanlı topraklarında düzeni tesis edebildi. I. Mehmet, 1415 yılında zaferinin haberlerini vermek üzere, birkaç yıl önce kardeşi Musa¹⁰ ile son savaşının [133] arifesinde bir süvari bölüğüyle kendisine yardıma gelen Karamanoğlu Beyi Şemsüddin Muhammed ve Hamza Bey (İzmir valisinin oğlu) gibi muasırı olan Müslüman hükümdarlar ile Bursa kadısına¹¹ yazdığı mektuplarda halife unvanını kullanmamıştır. Ancak kısa süre sonra, atalarının yaptığını o da tatbik etmeye başladı ve 1416 yılında Şahrüh'a yazdığı mektupta "saltanat ve hilâfetin meselelerinden" söz etti.¹² 1418 yılında Karakoyunlu devleti hükümdarı Kara Yusuf'a yazdığı bir mektupta da başkentinden, "hilâfetin meskeni" olarak söz etti.¹³ Ayrıca kendisini böylesine unvanlarla pohpohlayanlar da hiç eksik değildi. 1417 yılında o dönem İran'ın büyük bölümü ve Irak'ı yönetmekte olan Kara Yusuf'un oğlu (ve daha sonra halefi) Kara İskender ona "hilâfet nişanesindeki güneş" diye hitap etmişti.¹⁴ Yaklaşık olarak aynı dönemde, Şirvan vilayetinin valisi olan Sultan Halil onun hem sultan hem de halife olduğunu imia eden "Saltanat kitabının fihristi ve hilâfet risalesinin dibacesi" şeklinde ilginç bir unvan keşfetmişti.¹⁵

Oğlu II. Murad'ın 1421 yılında tahta çıktığında tanınması çok hızlı oldu. I. Mehmet'in halifeliğini kabul eden Karakoyunlu Emiri İskender'in kardeşi Cihan Şah Mirza, onu, babasının tahtına çıkması sebebiyle tebrik ettiği mektupta Fars dilinin tüm imkânlarını kullandı. Tanrı'nın hilâfet hilatini ve saltanat [134] kaftanını, Âdem'in seçilmiş oğullarından birisine ve yüce milletler arasından seçilmiş eşsiz bir varlığa bahşettiğini söyledikten sonra, Murad'a "saltanatın sığınağı olan yüce hilâfet makamına erişmiş olan haşmetli" şeklinde hitap etmişti. Ardından her satırda onun ululuğu ve İslam adına sergilediği

10 J. von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Cilt I, s. 280.

11 Feridun, *age.*, I, s. 139-143.

12 *age.*, I, s. 144, 1. 15.

13 *age.*, I, s. 151, 1. 12.

14 *age.*, I, s. 145, 1. 13 af.

15 *age.*, I, s. 148, 11. 9-10, *Fihrist-i Kitab-ı Saltanat ve Dibace-i Risale-i Hilâfet*.

büyük cesareti övmüş ve mektubu “Yüce Allah’ın onun saltanat devrini uzatması ve onun ömrünü ve hilâfetini kıyamete kadar uzatması” duasıyla bitirmiştir.¹⁶

Bu mektubu aldığı tasdik eden Murad, mektubun “İhtişamın ve hilâfetin tahtından” yazıldığını belirtmiş, böylelikle Cihan Şah Mirza’nın da bu unvan üzerinde hak iddia edebileceğini kabul ederek ona da bilmukabele övgüde bulunmuştur.¹⁷

Ancak daha büyük bir hükümdar olan ve Murad’ın dedesini aşağılanmaya maruz bırakan acımasız fatihin oğlu olan Şahruh da yeni sultana benzer bir şekilde “haşmetli, saltanat tahtınız ve hilâfet sığınağınız (Yüce Allah hilâfetinizi ve gücünüzü (sultan) ebediyete kadar daim kılsın – ‘O sizi yeryüzünde halifeler kıldı’ emrini yazan (Allah), hilâfeti, sizin şerefli adınıza tüm dünyaya beyan etmiştir) gibi pohpohlayıcı ifadelerle hitap etmeye hazırdı.¹⁸ Azerbaycan ve Diyarbakır’da hüküm sürmüş olan Türkmen devleti Akkoyunlu hükümdarı Hamza Bey’in saygı ve övgüleri bunun kadar etkileyici olmasa da; Tanrı’ya, Murad’ın gücü (sultanlık) ve hilâfetini sonsuza kadar daim kılması ve onun şanını arşa yükseltmesi için [135] dua etmesi dikkate değerdir.¹⁹ Benzer bir şekilde Mardin valisi Nasırüddin de 1439 yılı civarında askerî başarılarıyla ilgili gönderdiği raporda II. Murad’a “Türkler, Araplar ve Farsların sultanlarının sultanı ve hilâfetin yıldızı ... Allah’ın rahmetinin gölgesi” şeklinde hitap etmiştir.²⁰

Eğer Osmanlı hanedanına mensup herhangi bir sultan, İslam âleminin en yüce unvanını almaya layıklsa, bu kişi şüphesiz, Konstantinapol’ü (yaklaşık sekiz asır boyunca Müslümanların fetih çabalarını boşa çıkaran büyük Hristiyan şehri) Türk imparatorluğunun başkenti yapan II. Mehmet’tir. Onun

16 *age.*, I, s. 159 sonu-160.

17 *age.*, I, s. 160, 1. 3 a.f.

18 *age.* I, s. 170, 11. 5-4 a.f.

19 *age.* I, s. 183, 1. 14.

20 *age.* I, s. 209, 11. 11-12.

muasırı olan en heybetli Müslüman hükümdarlarından birisi ve kısa süre sonra Osmanlı kudretinin karşısına çıkacak olan en sorunlu rakiplerden birisi olacak olan ve Türklerin artan saldırganlıklarından endişeye kapılan Venedik ve Trabzon'daki Hristiyan devletlerinin sürekli bir şekilde mücadele ettikleri Türkmen Akkoyunlu hanedanının en büyük hükümdarı Uzun Hasan, Azerbaycan ve Irak'taki fetihleriyle ilgili olarak 1467 yılında II. Mehmet'e yazdığı mektupta, Tanrı'ya, Mehmet'in hükmü ve hilâfeti ile gücünün (saltanat) sonsuza kadar tüm dünyada hâkim olması ve onun adaleti, merhameti ve kereminin bütün cihana yayılması için dua etmişti.²¹ Aynı hükümdardan bir süre sonra gelen ve yeni askerî başarılarını [136] haber veren bir başka mektupta da I. Mehmet'den "hilâfetin gözbebeğinin nuru" olarak söz edilmekteydi.²² Rekabetleri daha fazla dile getirilmeye başladıkça Uzun Hasan, yazışmalarında bu övgüleri kullanmayı bırakıp daha saygısız bir üslup kullanmaya başlayacaktı.

Oysa Mehmet gerek muasırı olan hükümdarlarla gerek de tebaası ile olan yazışmalarında halife unvanını kullanmamıştır. Bunun istisnası ilginç bir şekilde oğulları ile olan yazışmalarıdır. 1482 yılında oğlu Mustafa'ya yazdığı mektupta "Saltanatın gözbebeğinin nuru ve hilâfet bahçesinin ışığı"²³ şeklinde bir üslup kullanırken, o dönem Kastamonu valisi olan talihsiz oğlu Cem'e yazdığı mektupta da "Saltanat bahçesinin ışığı ve hilâfetin gözbebeğinin nuru"²⁴ şeklinde benzer bir üslup kullanmıştır.

Mehmet'in halefi olan II. Bayezid (1481-1512) ile Osmanlı hanedanına düşmanlığına atıfta bulunulan Uzun Hasan'ın oğlu Yakup arasında dostane ilişkiler mevcuttu. Yakup açıkça Bayezid ile iyi geçinmek istiyordu. Ona hitaben kullandığı ifa-

21 *age.* I, s. 267, 1. 12.

22 *age.* I, s. 268, 1. 11.

23 *age.* I, s. 272, 11. 17-18.

24 *age.* I, s. 276, 1. 5.

deler arasında “yüce hilâfet makamına yükselmiş olan haşmetli..., Hilâfet tahtında hakkıyla oturan dünya sultanlarının gururu” yer alıyordu.²⁵ Bu hükümdarın Rüstem adlı bir yeğeni de II. Bayezid’e benzer bir şekilde “Yüce hilâfet makamına yükselmiş olan haşmetli..., Hilâfet tahtında hakkıyla oturan ve hilâfet tahtını yücelten” şeklinde hitap etmişti.²⁶

Böylelikle halife unvanı üzerinde hak iddiası, I. Selim’e [137] (1512-1520) kadar Osmanlı hanedanında babadan oğula geçmeye devam etti. Selim tahta çıkmadan önce henüz şehzade olduğu dönemde, Akkoyunlu Türkmen devletinin başında bulunan ve yukarıda babası II. Bayezid’in hilâfetini tanıdığı belirtilmiş olan Sultan Yakup, Selim’e “Hilâfet tecellisinin nuru” ve “hükümdarlık, adalet ve hilâfetin sağ eli”²⁷ diye hitap ederken, bir başka mektubunda da “hilâfet bahçesinin büyüyen ağacı... Sultan Selim Şah (Allah onun saltanat süresini ve saadet yıllarını ulu babasının hilâfetinin gölgesinde uzatsın)” ifadelerini kullanmıştı.²⁸ Benzer bir biçimde Halvan Şahı Ebü’l-Muzaffer de henüz şehzadelik dönemindeyken Selim’e yazdığı bir mektupta, ondan; “Hilâfet hilatı giymiş olan sultanların en seçkini... Hilâfeti taşıyan uluların en büyüğü... İslam sancağını ihtişam semasına yükselten, saltanat ve adaletin meskeni, hilâfetin sağ eli Sultan Selim (Allah, onun refah sütunlarını, Rahman’ın müminler arasındaki halifesi olan ve hilâfetini sonsuza kadar daim kılacağı haşmetli ve saygıdeğer babasının gölgesi altında payidar etsin) diye bahsetmişti.²⁹ Bu yüzden Selim tahta çıkmadan çok önce hilâfeti, Osmanlı hanedanının doğuştan kazanılmış bir hakkı gibi görmeye alıştı. Babasının halife olarak selamlandığının, hatta babasından önceki atalarına da bu şekilde hitap edildiğinin farkındaydı. Kardeşi Korkut, 1512 yılının Ka- [138] sım ayında yeni sultana bağlılığını sunarken, Selim’e “İmpara-

25 *age.* I, s. 308, 11. 14-16.

26 *age.* I, s. 322, 11. 3-1 a.f.

27 *age.* I, s. 340, 11. 12-11 a.f.

28 *age.* I, s. 341, 11. 8, 5 a.f.

29 *age.* I, s. 343, 11. 21-28.

torluk sütunlarının temelini atan, hilâfet sütunlarını diken... Allah'ın yeryüzündeki gölgesi" diye hitap edecekti.³⁰

Ortak görüşe göre Sultan Selim halife unvanını, Mısır'ı fethinden sonra Kahire'de son Abbasi Halifesi Mütevekkil bu unvanı kendisine devrettikten sonra kullanmaya başlamıştır. Oysa Selim henüz 1514 yılında kendisini "Yeryüzünün bir ucundan diğerine kadar her yerde Allah'ın halifesi"³¹ olarak tanıtmış ve henüz Mısır seferi planlanmamışken, aynı yılın Ocak ayında yazdığı mektuba 1514 yılının Ağustos ayında cevap veren Semerkant şehrinin Özbek hükümdarı Ubeydullah Han ile Çaldıran savaşında (Ağustos 1514) mağlup ettiği ve bu savaştan sonra kendisine mektup yazan Şah İsmail gibi muasırı olan hükümdarlarca, (diğer yüce unvanlarla birlikte) "Yüce hilâfet makamına yükselmiş olan" denilerek selamlanmıştı. Yine Çaldıran zaferi için kendisini kutlamak amacıyla iki şiir yazan Hoca (veya Hacı) İsfahanî, onu "Allah'ın ve Muhammed'in halifesi" ve "Hilâfet tahtının hükümdarı" diyerek övmüştü.³² Ayrıca, Selim de kendisinden bu şekilde söz etmiş ve oğlu Süleyman'a Çaldıran zaferini haber vermek için yazdığı mektuba, "Sevgili oğlum... saltanatın gözbebeğinin nuru ve hilâfet bahçesinin muzaffer ışığı" diyerek başlamıştı.³³

30 *age.* I, s. 345, 11. 9, 11.

31 *age.* I, s. 354, 1. 21.

32 *age.* I, s. 368, 1. 16 a.f.

33 *age.* I, s. 358, 1. 11.

XII. BÖLÜM

Sultan Selim Mısır'da

[139]

İranlıları 1514 yılında Çaldıran'da ezici bir şekilde mağlup edip akabinde Kürdistan ve Diyarbakır'ı topraklarına ilhak eden Selim, Şah İsmail'in büyümekte olan gücünü etkili bir şekilde kontrol altına almış ve Osmanlı topraklarının doğusundaki bu hırslı rakibinin saldırgan siyasetine karşı bir süre kendini güvene almıştı. Artık silahlarının yönünü, uzun süredir devam eden bir mücadele içinde olduğu Mısır'daki Memluklere doğru çevirebilirdi. Mısır ordusu, babasının yönetimi döneminde birkaç defa Küçük Asya'ya saldırmış ve zaferlerini, Kahire sokaklarında muzaffer bir şekilde sergiledikleri uzun esir sıralarıyla kutlamışlardı. Osmanlı tahtı üzerinde hak iddiasında bulunanlar da Mısır'da çok iyi ağırlandı. Ayrıca İranlılar ve Türkler arasındaki ihtilafta Memlûk Sultanının, Şah İsmail'i desteklediğine dair şüphe yoktu ama ona aktif bir şekilde destek verme fırsatını heba etmişti. Şimdi Selim bu mücadeleden zaferle çıktığından, Memlûk Sultanının endişeye kapılması doğaldı. O da 1515 kışı ve 1516 baharını, ordusunu bu büyük mücadele için hazırlamakla geçirdi.

1516 yılının Mayıs ayında Mısır ordusu, yanında Abbasi Halifesi ve dört Başkadı'nın bulunduğu Kansu Gavri'nin komutasında Mısır'dan ayrıldı. Kansu Gavri, Ağustos ayında Selim tarafından. Halep yakınlarında bulunan Mercidâbık'ta [140] mağlup edildi. Selim Halep'i işgal etti ve ordugâhını şehrin dışına kurdu. Burada, Dâbık'taki savaştan sonra esir edilen halifeyi kabul etti. Bu görüşmeyle ilgili kaynaklara göre Selim, onun daha ast bir statüde olduğunu kabul etmesini sağladı.¹

1 İbn İyâs, *Tarih-i Misr*, Cilt III, s. 49, "oturdu ve onu da karşısına oturttu."

Halifeye nereli olduğunu sordu, halife “Bağdat” diye cevap verince Selim “O hâlde seni Bağdat’a geri göndereceğiz” diye cevap verdi. Halifeye bir hilat ve para hediye ettikten sonra onun Halep’e dönmesine izin verdi. Eylül ayının sonunda Selim Şam’a girdi ve iki gün sonra da halife onu takip etti. Selim Şam’da iki aydan uzun bir süre kaldı.

Bu arada Kahire’de Tomanbay adında yeni bir sultanın tayin edilmesi ve bu tören için de halifenin orada olması gerekiyordu. Mütevekkil’in babası olan Müstemsîk (1509’da ilerleyen yaşı sebebiyle Halifelikten çekilmişti), oğlunun vekili olarak Ekim 1516’da bu törenin gerçekleştirilmesini sağladı.

Selim, Aralık ayında Mısır üzerine yürümeye başladı. Mısır ordusunun öncü birliğini 19 Aralık’ta Gazze’de mağlup ettikten sonra 22 Ocak 1517’de Tomanbay komutasındaki asıl orduyu Kahire yakınlarındaki Ridaniye’de bozguna uğrattı. Ertesi gün [141] Kahire’deki camilerde Selim adına “Ya Rab! Sultan oğlu sultan, iki karanın ve iki denizin hükümdarı, iki orduyu mağlup eden, Irakeyn sultanı, Haremeyn’in hadimi, muzaffer hükümdar Sultan Selim Şah’a zafer ihsan et” denilerek hutbe okutuldu.²

Bir sonraki Salı günü Tomanbay bir baskınla şehre girdi. Takip eden üç gün boyunca sokak savaşları yaşandı ve Cuma günü hutbe, Tomanbay adına okundu. Ancak aynı gün Selim, Memlükleri şehrin dışına çıkarmayı başardı ve Tomanbay da Yukarı Mısır’a kaçtı. İki hükümdar arasında müzakereler gerçekleşti. Tomanbay’ın Selim’e yazdığı mektubun alıcısı halifeydi. Selim mektuba yazdığı cevabı halife ve dört Başkadı’nın götürmesini istedi ama halife bunu reddederek yerine bir vekilini gönderdi. Tomanbay başka bir ordu daha topladı ama Mart ayı sonunda piramitlere yakın bir noktada Osmanlılar tarafından bir kez daha mağlup edildi. Bu bozgundan birkaç gün sonra da ihanete uğrayıp Selim’e teslim edildi ve Nisan ayında asılarak idam edildi.

Selim'in birkaç ay boyunca halifenin idarede sınırlı bir otorite kullanmasına izin verdiği görülmektedir. Halifenin sarayı, kendi adlarına ricada bulunması için gelen ricacılarla doluyordu. Şüphesiz Selim, Kahire halkının yeni idareye alışmasını sağlamak için bu esiri bu şekilde kullanmakta siyasi bir çıkar amaçlıyordu. Bu kısa sürede Mütevekkil'in, atalarının tamamının aldığından daha fazla hediye aldığı söylenir ki bu servet akışı onun başını döndürmeye yetmişti.³ Ama talih- [142] siz halife kısa zaman sonra gerçeğe uyanmak zorunda kaldı; çünkü Selim, Haziran ayında onu Konstantinapol'e gönderdi. İkisi, Selim'in Temmuz 1518'de Konstantinapol'e dönüşüne kadar bir yıl görüşmediler. Başlangıçta sultanın ona saygı gösterdiği görülse de daha sonra bu tavrı değişti. Halife, kendilerine tahsis edilen ödeneğin taksimi konusunda akrabalarıyla tartıştı ve özellikle kendisini eğlendirmek için rakkaseler satın alarak utanç verici bir savurganlığa girdi.⁴ Selim ondan iyice rahatsız olunca onu bir kaleye hapsedti ve burada muhtemelen Selim'in öldüğü 1520 yılının Eylül ayına kadar kaldı. Süleyman'ın saltanatı döneminde, onunla 1536'da Kahire'de tanışan tarihçi Kutbüddin'in aktardığına göre, Mütevekkil Kahire'ye döndü ve "orada halife oldu."⁵ 1523 yılında, vali Ahmet Paşa, Sultan Süleyman'a karşı isyan edip kısa bir süre bağımsızlığını ilan ettiğinde, halife de seleflerinin yaptığı gibi yeniden Mısır'a sultan tayin etme yetkisini kullandı.⁶ Bu, Mütevekkil'in kaydedilmiş son icraatı oldu ama o, 1543 yılında ölene kadar Kahire'de yaşamaya devam etti.

Sultan Selim ve Halife Mütevekkil arasındaki ilişkilere dair günümüz kaynaklarının aktardığına göre Halife, makamını resmî bir şekilde bu yeni fatihe devretmiş ve bu devir işleminin sembolü olarak da Peygamber'den kaldığına inanılan kutsal emanetleri de sultana teslim etmiştir; bunlar, daha [143]

3 *age.*, III, s. 105.

4 *age.*, III, s. 229.

5 *Chroniken der Stadt Mekka*, Cilt III, s. 185 1. 3.

6 Weil, *Geschichte des Abbasidenchalifats in Egypten*, Cilt II, s. 435.

önce zikredilmiş olan Bağdat Abbasi Halifelerinin resmî devlet merasimlerinde giydiği hırka, Peygamber'in sakalından birkaç kıl ve Halife Ömer'in kılıcıydı. Selim'in, Mısır fethinde elde ettiği ganimetin bir parçası olan bu meşhur emanetleri Konstantinapol'e götürmüş olduğuna şüphe yoktur (bunlar hâlâ Eyüp camiinde muhafaza edilmektedir). Ancak hilâfet payesinin devriyle ilgili iddialar hakkında günümüzde bir kanıt bulunmamaktadır.

Mısır'ın fethiyle sonuçlanan seferle ilgili iki çağdaş kaynak mevcuttur. Saray vakanüvisinin resmî kayıtlarından çıktığı düşünülen bu kayıtlarda, bir günlük tutar gibi günbegün olanlar kaydedilmiştir.⁷ İki Türk ve bir İranlı tarihçi, Sultan Selim'in zaferinin şahidiydi ve bunlar kendi bilgilerinden yola çıkarak olayları anlattılar.⁸ Ancak bu çağdaş kaynakların hiçbirisi Abbasi Hanedanının talihsiz kalıntılarını dikkate değer görmedikleri için, bu tür bir devir işlemine atıfta bulunmamışlardır. Bu tür bir bilgiye de Mütevekkil'in durumuyla ilgili bilgide olduğu gibi, bu konuda bilgi sahibi olduğu ve Abbasi Halifesinin sonucuyla ilgilendiği görülen Mısırlı tarihçi İbn İyas sayesinde ulaşmaktayız. İbn İyas yaşananları ayrıntılı olarak anlatan birisi olsa da bu makamın devriyle ilgili en ufak bir işaret göstermemiştir. Mütevekkil, Konstantinapol'e sürüldükten sonra bile İbn İyas .bu şehirden sadece "Osmanlı hükümdarlığının taht merkezi" olarak söz etmektedir.⁹

Sultan Selim'in Mısır'ın fethiyle sonuçlanan seferindeki zaferleri haber vermek üzere Şehzade Süleyman'a yazdığı mektupta,¹⁰ herhangi bir şekilde halifeden söz etmemesi dikkat çekicidir. Bir zamanlar İslam dünyasının en yüce makamı olan

7 Feridun, *age.*, I, s. 398-406 ve 406-448. Bu iki rapordan daha uzun olanında, "Mısır'daki Abbasi Halifesi", sadece Mart 1517'de Tomanbay'ın elçisi olarak zikredilmiştir (*age.*, s. 435, 11. 19-20).

8 Barthold, I, s. 372, 381.

9 *Tarih-i Misr*, III, s. 176, 1. 12.

10 Feridun, *age.*, I, s. 376-37, mektubun tarihi Hicri 923 yılı Muharrem ayı (Miladi Ocak-Şubat 1517).

böylesi bir unvan devri gerçekleşmiş ve “Halife” unvanına en ufak bir önem vermiş ise, saydığı başarıları arasında buna yer vermemiş olması şaşırtıcıdır. Süleyman’a yazdığı mektupta, Mercidâbık savaşından Mısır’ın fethine kadar seferin tüm ayrıntılarını ve bu sefer sonunda sınırlarına dâhil ettikleri toprakların çokluğuyla yaşadığı gururu dile getirmiştir: “*Âlemlerin Rabbi olan Allah’a hamdolsun ki Mısır topraklarının tamamı -Malatya ve Halep ve Şam-ı Şerif ve dahi Kahire ve Yukarı Mısır ve Habeşistan ve Yemen ve batıda Kayrevan sınırı- ile Hicaz ve Mekke ve Yesrib ve Medine ve Kudüs -artık Osmanlı mülküdür- ve Şerif Ebü’l-Berekât bin Şerif Muhammed’in küçük oğlu Seyyid Ebü’l-Hasan, benim dünyayı kucaklayan tahtımın ayaklarının dibine gelecektir.*”¹¹ Selim’in, kendisini, Abbasi Halifesi tarafından değil de Memlük Sultanı tarafından kullanılan ve .Mercidâbık savaşında rakibi ölünce artık kavuşabileceği çok [145] sevdiği unvan olan “Harameyn Hadimi” olarak nitelendirmekten çok memnun olduğuna dair kesin tarihî deliller mevcuttur. Ocak 1517’de Halep’teki büyük camide okunan hutbede kendisinden “Harameyn’in Hadimi” olarak söz edilince şükür secdesine kapandı ve minberdeki hatibe hilatler giydirdi.¹² Ancak bu döneme kadar halife unvanı, o denli sıradan hükümdarlar tarafından kullanılmıştı ki, geçmiş asırlarda taşıdığı aynı etki-leyici çağrışımlara artık sahip değildi. Selim de muhtemelen, can düşmanı olan İran Şahı’nın birkaç yıl önce 1508’de Bağdat’ı Türkmenlerden aldığı zaman bu eski imparatorluk şehrine “Halifelerin Halifesi” unvanını kullanarak bir haremağasını vali olarak atadığının farkındaydı.¹³

Ayrıca yine yukarıda belirtildiği gibi Selim ve ataları uzun süredir halife unvanını kullanmaya alışkınlardı. Selim de bu unvanı kullanmak istediğinde kendisinden önceki seleflerinin yaptığı gibi ilahi bir görevlendirme sayesinde bunu yapabiliyordu. Üstelik bunu yaparken de kendisine, bu unvanı, ailesi

11 *age.*, I, s. 379’un başlangıcı.

12 Kutbüddin, *Chroniken der Stadt Mekka*, III, s. 278-279.

13 J. von Hammer, *Geschichte*, Cilt I, s. 702, n. 5.

[146] tarihsel olarak hilâfeti elinde tutan ve geçmişte sahip oldukları tüm itibarı, Memlûk şımarıklığına bağımlı olarak yaşadıkları iki buçuk asırdan bu yana kaybetmiş olan Kahire'deki Abbasi Halifesi gibi sıradan ve önemsiz birisinden devralmış gibi bakmayacaktı. Bu yüce şerefin hazzına en çok nail olan aileden bahsedilecekse bu, Osmanlı Sultanlarının mensup olduğu ailedir. O da buna, son Abbasi Halifesinin Konstantinapol'e sürgüne gönderilmesinden birkaç ay sonra Aralık 1517'de Mazendaran valisine yazdığı bir mektupta "Hilâfetin barınağı olan bu aile" diyerek atıfta bulunmuştur.¹⁴

Mısır'daki Abbasi Halifesinin bu unvanı resmî bir merasimle Sultan Selim'e devrettiğine dair kurguya ilk olarak 1787'de Constantine Mouradgée d'Ohsson'un *Tableau général de l'Empire Othoman* adlı muazzam eserinde yer verilmiştir.^[147] Bu ifadeyi desteklerken de herhangi bir tarihsel kaynağa da atıfta bulunmadığı gibi, onu otorite olarak kabul eden tarihçilerin hiç birisi de bu iddianın geçerliğini sorgulamaya kalkışmadığı için¹⁶ bu görüş, Doğulu ya da Avrupalı bir eser-

14 Feridun, *age.*, I, s. 383, 1. 8.

15 İmamın mutlaka Kureyş kabilesine mensup olması gerektiği ilkesini hatırlattıktan sonra şöyle demektedir: Osmanlı Hanedanlığı, kanunî hususlar gereği (imam) halife olma hakkını sağlayan aynı kandan olma zorunluluğunu karşılamıyordu. Fakat, modern hukukçuların oy birliği dahilinde anlaştığı üzere, bu hak Osmanlı Sultanları tarafından 12. Muhammed Ebu Cafer Mütevekkil-Alellah'ın resmî feragatı sonucunda 923 (1517) yılında, iktidardaki ailenin lehine olacak şekilde ve Yavuz Sultan Selim şahsında edinilmişti. Son Abbasi halifesi olarak 12. Muhammed Ebu Cafer'in halifeliğinin bitimiyle Mısır'daki Memlûk Halifeliği'nin de gücünü elinden alan aynı darbe olmuştu. Selim aynı yıl, Mekke şerifi Ebü'l-Bereket'in takdirini alarak oğlu Ebu Nuaym tarafından kendisine Kabe'nin anahtarlarının gümüş bir tabakta sunulması sonrasında aynı zamanda Mekke'nin Hizmetkarı lakabını kazanmıştı. Bu feragat ile ikisi de Haşimilerin bir kolu olan Kureyşliler (?) soyundan gelen Abbasi halifesinin ve Mekke liderinin tüm hakları, doğumdan itibaren yasa yoluyla Osmanlı Sultanlarına bahşedilen ve halifeliğin getirdiği tüm güçleri kullanmalarını sağlayan meşru bir hak hâline geldi (i. 269-70, ed. 8vo, Paris, 1788-1824).

16 Söz gelimi, A. von Kremer, *Geschichte der herrschenden Ideen des Islams*, s. 423; G. Weil, *Geschichte des Abbasidenchalifats in Egypten*, II, s. 435; A. Müller, *Der Islam im Morgen- und Abendland*, I, s. 641.

den diğerine geçmiş ve İslam dünyasında Osmanlıların hilâfet iddiasını destekleyen tüm modern propagandacı literatürün klişelerinden birisi hâline gelmiştir.

Selim'in kendisi için tercih ettiği tanımlama ile ilgili, büyük zaferini kazandığı gün olan 23 Ocak 1517'de Kahire'deki camilerde okunan hutbenin içeriğine bakarak bir değerlendirmede bulunabiliriz. Bu hutbede sürekli olarak sultan unvanı kullanılmış olup bu unvan, Osmanlı tarihçilerinin, herhangi bir ağıdalı kelimeye ihtiyaç duymaksızın hükümdarlarını anlatırken kullanmaya alışkın oldukları bir ifadedir. Selim ayrıca bastırdığı madeni paralara da kendisinden önceki atalarının da yaptığı gibi başka bir unvan bastırmamıştır. Babası II. Bayezid (1481-1512), "Karada ve denizdeki kudret ve zaferin sahibi" ifadesini kullanırken onun torununun torunu olan III. Murad (1574-1595) ise bu ifadenin yerine "Sultanü'l-berreyn ve Hakanü'l-bahreyn (İki karanın sultanı ve iki denizin hakanı)" ifadesini kullandı. II. Mahmut (1808-1839) ise "Asrın [148] sultanlarının sultanı" unvanını tercih etti. Ancak Osmanlı sultanlarının hiç birisi, Abbasi Halifelerinin yaptığı gibi ya da bu saygıdeğer hanedanın devamı olduklarını düşünmeleri durumunda tatbik edecekleri bir uygulama olan paraların üzerine kendilerini nitelemek için Halife, İmam veya Emirü'l-Müminin gibi ifadelerden hiçbirini kullanmamışlardır.

Selim bu büyüklüğe kılıç ya da daha ziyade topçu gücüyle ulaştı. Fetihleri sonunda, muasırı olan Müslüman hükümdarların hepsinden daha güçlü bir konuma erişti ve İmparatorluğu daha önce hiçbir halifenin hükmedemediği topraklara yayıldı. Dindaşlarının nesiller boyu inkâr ettiği gibi kendisini Kahire'deki Abbasi Halifelerinin halefi olarak sunması, onun İslam dünyasındaki ününü çok fazla artıracak bir durum değildi. Diğer yandan, kutsal Mekke ve Medine şehirlerini kendi topraklarına katmasıyla, dünyadaki her Müslümanın kabul ettiği bir üstünlüğe ulaştı. Portekizlilerin doğudaki sularda görünmesi birden fazla Müslüman devlet için bir tehdit oluş-

turuyordu. Bunların Kızıldeniz kıyısındaki şehirlere düzenlediği saldırılar, Mekke'ye giden hacıların güvenliğini tehlikeye düşürüyordu. Ayrıca Portekiz Kralının hedefinin kutsal şehri yok etmek olduğunu düşündürecek sebepler de mevcuttu.¹⁷ Oysa şimdi İslam dünyasının en güçlü ve en varlıklı hükümdarı, Haremeyn Hadimi olarak ortaya çıkıyor ve her gerçek müminin minnet dualarını ve hayranlığını kazanmasının yanında Hristiyan dünyası içinde de endişeye yol açıyordu.

Tahtları için onay almak amacıyla halifeye müracaat etmeyi gerekli görmeyen birçok Müslüman hükümdarın mevcut olduğu geçmiş birkaç asır boyunca, bunların kutsal Mekke ve Medine şehirleri ile olan ilişkileri yeni bir önem kazanmıştı. İslam hukukunun şartlarına göre mevkillerinin zayıflığının farkında olan bu hükümdarların, Müslüman tebaalarının gözündeki konumlarını güçlendirmek için gösterişçi bir dindarlığa ve bu iki kutsal şehre hesapsızca zengin hediyeler göndermeye giriştikleri görülmektedir. İslam tarihinin en başından itibaren Mekke ve Medine ile hilâfet arasında bir bağ var olagelmıştır. Ancak daha sonraki dönemlerde, "halife" unvanı üzerinde hak iddiasında bulunmanın gerekçelerinden birisinin bu iki kutsal şehrin hamiliğinden geçtiği düşünülmüşse de İslam tarihinin ilk zamanlarında bu tür bir hamiliğe böyle bir önem verildiği görülmemektedir. Halifelik, Mekke ve Medine'yi yönetimi altında bulundurmeyen bir hükümdarın uhdesinde de olabileceği, 681'den 692'ye kadar bu makamda bulunan Emevi halifeleri Yezid ve Abdülmelik devirlerinde görülebilir. Bu dönemde Mekke'de Abdullah bin Zübeyr, rakip halife olarak hüküm sürüyordu. Ayrıca Mekke, 930'dan 950'ye kadar sapkın Karmatîlerin işgali altında kalmış, 1238'den 1250'ye kadar da Yemen'deki Resûlî hanedanının hükmüne tabi olmuştu. Mekke'nin 930 yılında Karmatîler tarafından yağmalanması ve Hacerü'l-Esved'in kaçırılarak 950 yılına kadar geri getirilmemesi, İslam dünyasının,

Kutsal Şehrin korunması söz konusu olduğunda Bağdat'taki Abbasi Halifesinin acziyetini görmesini sağladı. Bu dönemden itibaren, Kutsal Şehrin koruyucusunun kim olacağına dair bir rekabet başladı. 918 yılıyla birlikte Fâtımîler (909'da Mehdiyye'de kuruldu), böyle bir hamilik üzerinden konumlarını güçlendirmeye çalıştılar. Ancak Fâtımî halifelerinin isminin Mekke'deki Cuma hutbelerinde zikredilerek Abbasi Halifesinin isminin hutbeden çıkarılması 969 yılına (Mısır'ın Fâtımî imparatorluğuna katıldığı tarih) kadar gerçekleşmedi. Mekke buna başkaldırdığı zaman (976 yılındaki gibi) ise teslim olmaya zorlamak için açlığa mahkûm edilmekle tehdit edildi; çünkü şehir, hububat tedariki için Mısır'a bağımlı durumdaydı. Selahaddin, Mısır'da kurduğu Eyyubi Hanedanı (1169) için bu ayrıcalığı devam ettirmiş, her ne kadar çeşitli dönemlerde Yemen buna karşı çıkmış olsa da Memlûk Sultanları (1260'tan itibaren) bunu sürdürmüştür.

Yeni kurulan Moğol gücü de İslam'ı benimsediğinde Mekke'de tanınmayı hedeflediler. İran İlhanlılarından Ebû Said (1316-1335), 1301 yılında ölen Mekke Şerifi Ebû Numey'in muhalif oğullarından birisini kandırmayı başardı ve 1318 yılında Mısır Sultanı Nasır'ın yerine kendi adının hutbeye konulmasını sağladı. Ancak Mısır askerleri kısa süre sonra bu [151] Moğol Emirinin müdahalesini sona erdirmeyi başardılar.¹⁸

Yaklaşık bir asır sonra Memlûk Sultanı Ferec ile yaşadığı ihtilaf sonucu 1400 yılında ordusu Suriye'ye giren ve birbiri ardına şehirleri ele geçirip Şam'a kadar giden Timur'un hedefi, o dönem Memlûk hâkimiyeti altında bulunan Mekke'yi kontrolü altına almaktı. Timur'un I. Bayezid'e yazdığı ve Mekke'nin Tanrı'nın haremi, Medine'nin de Peygamber'in haremi olduğu gerekçesiyle Mısır hükümdarının "Harameyn Sultanı" unvanını kullanmasına karşı çıktığı ve bu iki Harem'in koruyucusu ve hadimi olmaktan daha büyük bir gurur ve saadetin olmadığını söylediği tarihsiz mektup muhtemelen bu

döneme aittir.¹⁹ Oğlu Şahruh, hedeflerinden birisi olan İslam dünyasında tanınmak amacıyla, 1444 yılında Memlûk Sultanı Çakmak'a başvurarak, onun selefi Barsbay tarafından daha önce reddedilen Mısır üzerinden Kâbe için bir örtü gönderme teklifini bir kez daha yenilemişti.²⁰

[152] Türkmen Akkoyunlu devletinin hükümdarı olan (ve daha önce adı zikredilmiş olan) Kara Yusuf'un hilâfetin kadim başkenti Bağdat'ı kendi hükmü altında bulundurması ve muhtemelen hac güzergâhını Irak üzerinden sağlayabilecek olması sebebiyle 1414 yılı hac mevsiminde Mekke'de ona dualar edildi. Ancak tarihçi, bu duanın, akşam namazından sonra Kur'an kıratının hitamını müteakip yapıldığını ifade etmektedir. Böylece Kara Yusuf, isminin o gün öğlen vakti irat edilen hutbede okutulması ve böylelikle İslam dünyasında hükümlürlüğünün kabulü ya da en azından kendisine İslam dünyasının sembolik liderliğini getirecek olan bu uygulamanın mutluluğunu yaşayamadı.²¹

Böylelikle kutsal şehre bağlılık, halifenin itibarının kayb olduğu bir dönemde İslam dünyasında bir temayüz sembolü hâline geldi. Mısır'a kim hükmederse, Mekke üzerinde söz sahibi olurdu çünkü şehrin hububat tedarikini keserek halkını açlığa mahkûm edebilirdi. Bu nedenle Mekke Emiri (veya Şerifi)'nin 1517 yılında Kahire'ye giren Sultan Selim'e bağlılığını bildirmesi çok tabii bir durum olup on iki yaşındaki oğlunu, "Mısır Sultanının halısına basmak" üzere göndermiş olmasına dinî bir anlam verilmemelidir.²² Bu çocuk Kahire'ye dört yıl önce, Kansu Gavri Mekke Şerifini kendisini ziyaret için davet ettiğinde gelmişti. Daha önce bir kez kandırılarak Mekke'den uzaklaştırılan ve Mısır'da hapsedilen Şerif, bu riski ikinci kez almayacak kadar zeki idi. Bu yüzden kendi yerine

19 Feridun, *age.*, I, s. 128, 11. 20-24.

20 Yusuf bin Tağrıberdi, *Havadis ez-zuhur*, fol. 13 b (British Museum MS. Add. 23294).

21 el-Fasi, *Chronike der Stadt Mekka*, II, s. 295, 11. 6-3 a.f.

22 Kutbüddin, *Chroniken*, III, s. 247'nin sonu.

o zaman henüz sekiz yaşında olan oğlunu gönderdi. Görünüşe göre kendi yerine bir çocuğu göndermesi karşı tarafta bir öfkeye yolaçmadı, zira Kansu Gavri, çocuğun gelişini, Osmanlılara karşı zafere yorumladığı bir kehanet olarak gördü.²³ Böylelikle Mekke Şerifi, Sultan Selim'e herhangi bir dinî ya da ruhani konumu sebebiyle değil; Mısır'ın hükümdarı olduğu için bağlılığını sunmuş oldu. Osmanlı Sultanları birkaç nesildir bu kutsal şehre karşı büyük bir cömertlik göstermişlerdi. Müstakbel cömertlik beklentisi -ki bu beklenti boşa çıkmadı- nedeniyledir ki onların idareyi ele geçirmesi memnuniyetle karşılandı ve hac ibadeti esnasında "Sultan Selim Han" için dualar edildi.²⁴ 1258 yılında yaşanan trajediden bu yana halifenin ismi hutbelerde zikredilmediği için (yukarıda zikredilen istisna dışında)²⁵ Mekke'deki otorite, bu uygulamayı değiştirecek şartların oluşmadığına hükmetmişti.

Yukarıda da izah edildiği gibi Selim, gençliğinden beri haliife olarak görülmeye alışkındı ve bu unvanın bir buçuk asırdan bu yana babası ve ataları için kullanılmakta olduğunun farkındaydı. Bu nedenle bu payenin onun hükmü döneminde kullanılmaya devam etmesi doğaldır. Ama Mısır'ın fethinden sonra bile, bu rütbe ile ilgili olarak Abbasi Halifesi ile herhangi bir bağlantı kurularak bir hak iddiasında bulunulmamıştır. Eğer bu konuda bir otorite aranacaksa da bu, Osmanlı sultanlarının nesillerdir atıfta bulundukları Kur'an'daki aynı ayet (Sad Su- [154] resi 25. ayet) yoluyla yapılmıştır. Bu yüzden 1516-1517 Mısır seferi ile ilgili daha uzun anlatımın girizgâhında, Selim'den; "bir baştan diğer başa yeryüzündeki memleketlerin hükümdarı olan ve 'Seni yeryüzünde halife kıldık' hitabına layık olan kutlu Padişah, hilâfetin sığınağı, Allah'ın gölgesi Sultan Selim Han" denilerek bahsedilmektedir.²⁶ Bu üslupla hareket eden Bursa Müftüsü ve Kadısı da efendilerinin Mısır fethini tebrik

23 C. Snouck Hurgronje, *Mekka*, Cilt I, s. 102.

24 Kutbüddin, *age.*, III, s. 286, 1. 2 a.f.

25 s. 100-101.

26 Feridun, *age.*, s. 406, 11. 15-17.

eden yazılarında, belagat ilminin tüm yollarını kullanmışlardı. Bunlardan ilki Selim'e "Haşmetli, Allah'ın gölgesi, padişah, dünyanın koruyucusu (hilâfeti ebediyete kadar daim olsun ve imparatorluğu, Allah'ın yardımı sayesinde kesintisiz bir şekilde payidar olsun)"²⁷ derken, diğeri de "Adalet giysisinin altına hilâfet hilatini giymiş olan haşmetli... (Allah onun saltanatının sütunlarını kaim eylesin)"²⁸ demiş ve mektubu, "hilâfet mührünü taşıyan bu aile arşın kubbesi gibi sağlam olsun" duasıyla bitirmişti.²⁹ Bu din adamlarının kullandığı dilde özellikle dikkate değer olan, Abbasi Halifelerinin geleneksel unvanları olan Emirü'l-Müminin ya da imam gibi tabirleri kullanmamaları ve Selim'e doğrudan halife şeklinde hitap etmemeleridir. Eğer [155] onu Abbasi Halifesinin halefi olarak değerlendirmiş olsalardı, asırlar süren kullanım sonucu kutsanan bu unvanları onun için kullanmış olmaktan çekinmeyeceklerdi. Oysa kullandıkları dil, nesiller boyunca ondan önceki Osmanlı Sultanları için kullanılan üslupla aynıdır. Benzer bir şekilde Selim de 1514 yılında Şah İsmail'i mağlup ettikten sonra yaptığı gibi,³⁰ Mısır'ın fethini de haber verdiği yazışmalarında³¹ (Gilan valisine yazdığı mektupta), atalarının yaptığıyla aynı şekilde "*Sizi yeryüzünün halifeleri kılan...*" (Kur'an, En'am suresi, 165) ayetine atıfta bulunmaktadır. Ayrıca hilâfetin kökeni ile ilgili beyanında da Abbasilerin tarihsel silsilesini inkâr ederek, halifelüğün önce peygamberlere ardından da yüce sultanlara bahşedildiğini açıklamıştır ki,³² sultanlık makamı, Abbasi halifelerinin kullanmaya tenezzül etmediği bir makamdı.

En garip olanı da mektuplarda yer verilmeyen ifadelerdir. Oğlu ve veliahdı Süleyman, babasıyla olan yazışmalarında halifelik ile bağlantılı herhangi bir ifadeye yer vermemiş-

27 *age.*, s. 380, 11. 15-16.

28 *age.*, s. 381, 1. 4 a.f.

29 *age.*, s. 382, 1. 19.

30 *age.*, s. 351'in sonu.

31 *age.*, s. 383, 1. 5 a.f.

32 *age.*, s. 348'in sonu-349, 1. 1.

tir.³³ Aynı şekilde Şirvan Şahı Şeyh İbrahim³⁴ ile Güçerat Kralı II. Muzaffer Şah da, Selim için kullandıkları birçok unvanın arasına halifeyi eklememişlerdir.³⁵ Benzer bir şekilde Süleyman da, 1520 yılında imparatorluğun üst düzey memurları ve muasırı olan hükümdarlara gönderdiği mektuplarda (ve onların cevaben gelen yazışmalarında da) Selim'e halife olarak atıfta bulunmayıp, "babam, şanlı sultan, şerefli ve saygıdeğer hakan, Allah'ın evi ve hareminin hadimi, Arap ve Acem krallıklarının fatihi" gibi bir dizi unvan kullanmış olsa da ondan sadece sultan olarak söz etmektedir (Mekke Emiri- [156] ne yazdığı mektupta).³⁶ Bu resmî belgelerde hilâfete yapılan atıflar, Osmanlı Sultanlarının yaptığı gibi, Kahire'deki Abbasi halifelerinin sona ermesinden çok önceleri gerçekleşmiştir. Burada tüm İslam dünyasının hürmet gösterdiği İmam ya da Emirü'l-Müminin gibi daha eski unvanları gözden kaçırmaktayız. Süleyman bu unvanlardan ikincisini Mekke Emiri için kullanmış ve ona "Emirü'l-Müminin (yani Ali bin Ebû Talib)'in³⁷ neslinden gelen" diyerek hitap etmiş olsa da Abbasi neslinden halifelerin kullandığı halife unvanını kendisi için kullanmamıştır. Bununla ilgili önemli bir delile, Süleyman'ın veziriazamı olup onunla aynı ismi taşıyan Süleyman Paşa tarafından 1543 yılında Kahire'de inşa ettirilen bir medresenin kitabesinde rastlanmaktadır. Bu kitabede sultandan, "En yüce sultan, azametli hakan, Arap ve Acem krallarının efendisi, Kisraların boynunu kıran, Firavunları boyunduruk altına alan, Allah yolunun savaşçısı, İ'layi Kelimetullah'ın müdafii, Âl-i Osman Sultanlarının gururu Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han (Allah onun imparatorluğunu ve kudretini kıyamete kadar daim kılsın) diye bahsedilmiştir.³⁸ O devirde bir Türk sultanı hafife alınamazdı. Süleyman iki büyük oğlu ve

33 *age.*, s. 363, 379.

34 *age.*, s. 392, 394.

35 *age.*, s. 395.

36 *age.*, s. 448, 11. 16-17.

37 *age.*, s. 448, 1. 14.

38 Max van Berchem, *Corpus Inscriptionum Arabicarum*, I, s. 606.

[157] en yakın dostu Veziriazam İbrahim Paşa'yı acımasızca ölümüne mahkûm etmiş birisidir. Babasının da yedi vezirini idam ettirdiği söylenir. Bir Başvezir, Sultan Süleyman'ın halife unvanına önem vermediğini biliyor olmasa; bir anıtın kitabesinde, efendisi için halife unvanını kullanmamaya cesaret edemezdi. Eğer bu unvan, bundan yirmi beş yıl önce buradaki son Abbasi halifesinden Türk fatihine devir yoluyla geçmiş olsaydı, hilâfetin eski merkezinde inşa edilen bu anıtta bu tür bir vevasetin gerçekleştirdiğini vurgulama fırsatı kaçırılmazdı.

Sultanın, giderek çok daha önemsiz hâle gelen bir unvana çok fazla önem vermiyor olmasının yanında, özellikle edebiyatla iştigal eden dalkavukları da yapmacık ve uzun methiyelerinde bu unvanı kullanırlardı. Selim'e Mısır seferi sırasında eşlik eden ve fethin tarihini yazan İbni Sünbül onun için "Allah'ın Yeryüzündeki Halifesi" unvanını kullanmıştır.³⁹ Kendisine daha önce atıfta bulunulmuş olan ve 1582 yılında Mekke Müftüsü iken vefat eden tarihçi Kutbüddin de Selim'e "En yüce sultan, en asil ve muhteşem hakan, halifelerin halifelerinin en iyisi, Âl-i Osman sultanlarının en merhametli ve şerefli varisi" diyerek hitap etmiştir.⁴⁰

Bu unvanın bir benzeri, daha sonraki sultanların dalkavukları tarafından da kullanılmıştır. Söz gelimi Mekke Şerifi [158] Berekât bin Muhammed bin Berekât, Sultan Süleyman'ı 1520 yılında tahta çıkması sebebiyle tebrik ettiği mektubunda "en şanlı saltanatın ve en yüce hilâfetin tahtı"⁴¹ ifadelerini kullandıktan sonra, "Allah'ın halifesinin hükmünün devamı" için duada bulunmuştur.⁴² Ancak bu tür unvanlar, nesirde nadiren kullanılmakta olup daha çok şiirde karşımıza çıkmaktadır. "Allah'ın Halifesi" unvanının ilk olarak Hasan bin Sabit'in Halife Osman için yazdığı şiirde kullanılması gibi, Sultan Sü-

39 Barthold, *age.*, I, s. 392.

40 Chroniken, III, s. 249.

41 Feridun, *age.*, s. 449, 1. 19.

42 *age.*, 11. 14-15

leyman'ın cenaze namazını kıldırان Müftü Ebûssuud da onun için yazdığı bir mersiyede ondan "dünya saltanatının mihveri ve merkezi, dünyanın uzak köşelerinde Allah'ın halifesi olarak tanınan" diye söz etmişti.⁴³ Süleyman'ın halefi olan II. Selim'den (1566-1574), Kutbüddin tarafından kendisi onuruna yazılan bir şiirde "Çağımızın kara ve denizlerinin halifesi" olarak bahsedilmiş⁴⁴ ve eserinde, Mekke'deki Mescid-i Haram'ı restore edişiiyle ilgili olarak onun için "Allah'ın yeryüzündeki halifesi" unvanını kullanmıştır.⁴⁵

43 *Chroniken der Stadt Mekka*, III, s. 329, 1. 9.

44 *age.*, s. 367, 1. 9.

45 *age.*, s. 390, 1. 9.

XIII. BÖLÜM

Babürler ve Hilâfet

[159]

Hindistan'daki Moğol (Babür) İmparatorları

On altı ve on yedinci yüzyıllarda zenginlik ve toprak genişliği bakımından Osmanlı Sultanları ile rekabet edebilecek tek Sünni hükümdarlar Hindistan'daki Babür imparatorlarıydı. Onlar da Maverâünnehir'deki atalarının yaptığı gibi halife unvanını kullandılar ve Ekber'in devrinden itibaren başkentlerine *Darü'l-Hilâfet* adını verdiler. Ekber'in meşhur altın sikkesinde "Büyük sultan, yüce halife" yazılıydı.¹ Osmanlı sultanlarını kendilerinin üstü olarak kabul etmek, asla Babür imparatorlarının siyasetinin bir parçası olmadı. Kendi zenginlik ve güçleri, herhangi bir dış destek olmaksızın onları bağımsız hâle getirdi. Zaten mevcut hilâfet teorisi, merkezî bir İslam idaresine bağlı olmayı öngörmüyordu. Ancak bu bağımsızlık tavrı, I. Mehmet ve Şahruh (s. 133), II. Mehmet ve Uzun Hasan (s. 135) veya Horasan Sultanı Hüseyin (s. 118) arasındaki gibi bu tür karşılıklı mültefit unvan teatilerine engel teşkil etmiyordu. 1557 yılında Ekber henüz on dört yaşında bir çocukken onun adına Sultan Süleyman ile bir yazışma gerçekleşti. Bunun için Osmanlı sarayı ile ilişki kurmak için Hindistan'da [160] bulunan Türk amirali Seydi Ali Reis'in varlığından istifade edildi ve "Muhabbet ipi üzerine haşmetli güven incileri dizildi" ve "birlik ve sevgi zincirleri bağlandı." Buna bağlı olarak Süleyman'a "yüce hilâfet makamına erişmiş olan" diye hitap edildi, Kur'an'ın meşhur ayetinden (Fatır Suresi 37. ayet) alıntı yapıldı ve onun hilâfetinin ebediyete kadar daim olması için dualar edildi. Aynı zamanda Osmanlı sultanına, ihtişamı

1 S. Lane-Poole, *Catalogue of Indian Coins in the British Museum, The Mogul Emperors*, s. LXXII.

H. Süleyman'a eşdeğer olan bir hükümdarın oturduğu "Hint ve Sind memleketinde bir saltanat kürsüsü ve hilâfet tahtı" bulunduğunu hatırlatıldı.²

Aynı hak iddiası Şah Cihan'ın hükümdarlığı devrinde, bu kez 1640 yılında Sultan I. İbrahim'in tahta çıktığına dair haberleri Hindistan'a getiren Arslan Ağa isimli elçi bu kez nezaketsiz bir şekilde kovulurken tekrarlandı. Bu elçiye, Şah Cihan'ın veziri tarafından Osmanlı Veziriazamı Mustafa Paşa'ya hitaben yazılmış bir mektup verildi. Bu mektupta "Hilâfet makamında oturan yeryüzünün hakani, dünyadaki sultanların şehinşâhı, Allah'ın gölgesi" olan Babür İmparatoruna Osmanlıların yazdığı mektupta, onun bu yüce konumuna uygun [161] bir dille hitap edilmediği belirtiliyor ve görünüşe göre Türk sarayında, yüce padişahlara, özellikle de Hindistan'da hâkim olan ve "yeryüzünde bulunan tüm sultanların boynuna itaat halkasını geçirmiş bu şanlı aileye hitap etme adabı" konusunda bilgi sahibi kâtiplerin bulunmadığından yakınılıyordu. Mektupta daha sonra Babür hükmü altındaki topraklar sıralanıyor ve bu topraklarda yolculuk yapan birinin, toprakların genişliği sebebiyle yolculuğu bir yılda bile tamamlamayacağından bahsediliyordu. Mektup sona ermeden önce, İslam sancağını yükseften ve Peygamber'in dinini güçlendiren "Hulefa-i Raşidin'in" halifesinin (bu olağan dışı ifadeyle, merhum Sultan IV. Murad kastedilmişti) zaferleri için övgü ve tebrik ifadeleri yer alıyordu.³ Bu mektuba, yanlış anlamadan dolayı üzüntülerin ifade edildiği ve dostluk ilişkileri kurulması isteğinin dile getirildiği, veziriazam imzalı nazik bir mektupla cevap verildi. Ancak bu vesileyle Sultan I. Selim'in tahayyülünü canlandıran bir iddiayla, mevcut sultanın büyüklüğü vurgulanarak onun hükmettiği topraklar arasında Beytullah (Mekke), Peygamber'in kabri (Medine), Beytül Makdis (Kudüs) ve

2 *Münşeat ve ba'd vaka'i-i Sultan Süleyman Han*, foll. 257-258 (Millî Kütüphane, Viyana. MS. H. O. 50).

3 Sarı Abdullah (Abdi) Efendi, *Düstur'ul-İnşa*, fol. 28 (Millî Kütüphane, Viyana. MS. H. O. 167).

şanlı resul ve nebilerin türbelerinin bulunduğu şehirlerin yer aldığı hatırlatılmıştı. Vezirin mektupta efendisini methetmek için kullandığı “Hilâfetin gözbebeğinin nuru, saltanat bahçesinin ışığı., Allah’ın yeryüzündeki gölgesi, iki karanın sultanı ve iki denizin hakanı, Haremeyn’in hadimi Sultan İbrahim [162] Han” ifadeleri, iki asır önce Sultan Selim’in dedesi (s. 136) tarafından kullanılan ifadelerle aynıydı.⁴

Halife unvanı imparatorluk ailesi tarafından resmî olarak kullanıldığı için, doğal olarak tarihçiler ve kâtipler de bunu kullanmakta tereddüt yaşamıyorlardı. Hayatının büyük bir bölümünde otoritesi sarayının duvarları dışına çıkmayan Şah II. Âlem’in (1759-1806) dönemine kadar bu ifade sayısız defalar kullanılmıştı. Ama onun biyografisini kaleme alan yazar, onu dahi “Halife ve Allah’ın gölgesi” diyerek methetmiştir.⁵

Ancak yine de hadis öğreniminin büyük bir şevkle sürdürüldüğü Hindistan gibi bir ülkede, hilâfetin sadece Kureyş kabilesine ait olduğu öğretilisine sadık kalan önemli sayıda ilim adamı her zaman mevcuttu.

4 *age.*, foll. 128-129.

5 Şah Âlemnâme, s. 16, 11. 5-6 (Kalküta, 1912).

Sonraki Osmanlı Sultanları ve Hilâfet

“Halife”, “Emirü’l-Müminin” ve “İmam” gibi kadim unvanların Osmanlı sultanları tarafından resmî olarak kullanılmasından kaçınılmasının sebebi, muhtemelen Osmanlı sultanlarının himayesi altında bulunan Hanefi fıkına mensup din adamlarının, hilâfetin otuz yıl sürdüğü (bu görüşe daha önceki bölümlerde atıfta bulunulmuştur) ve Ali’nin ölümünden sonra bir krallığa dönüşmüş olduğu görüşüne mensup olmalarıdır. Hanefi fıkının en büyük isimlerinden birisi olup İslam öğretisiyle ilgili Türkiye’de yaygın bir şekilde kabul edilmiş bir kitabı bulunan ve bu kitap hakkında ilim adamlarının yorumlarda bulunduğu Neseffî¹ de (1068-1141) bu görüşteydi. Onun bu görüşü, Osmanlı hukuk sisteminin kaynağını teşkil eden *Mülteka’l-Ebhur* isimli kitabın müellifi olan büyük Türk Hanefi fıkıh âlimi İbrahim Halebî (öl. 1549) tarafından benimsenmiştir.² Türk ulemasının, hükümdarlarını resmî belgelerinde “Halife” veya “Emirü’l-Müminin” olarak vasıflandırmakta tereddüt göstermesi bu görüşle uyumludur.

Veziriazam Sokullu Mehmet Paşa’nın kâtibi olan Ahmed Feridun Bey tarafından derlenmiş olan ve 1575 yılında bir bayram günü Sultan III. Murad’a takdim ettiği büyük diplomatik yazışmalar külliyyatından da görüleceği üzere, Ma- [164] kam-ı Şâhane’de bile halife unvanı rağbet görmemiştir. Bu cildin ön eki olarak,³ hükümdara sunulacak olan evraklarda

1 *Akaid*, ed. Cureton, s. 4, 1. 4 a.f.

2 M. d’Ohsson, *Tableau général de l’Empire Othoman* (8vo ed.), t. I, s. 212.

3 ed. İstanbul, Hicri 1264-1265, Cilt I, s. 2-4.

kendisi için kullanılacak olan uygun hitap şekillerini ortaya koyan uzun bir protokol listesi bulunmaktadır. Bunlar, ilginç bir Arapça, Farsça ve Türkçe karışımından oluşan ayrıntılı bir üslupla hazırlanmış olup; bazı örnekleri Ek 5'te verilmiştir. Görünüşe göre tek ve değişmez bir resmî ifade kullanımı yoktur ve bunlar, her kâtibin duruma göre tatbik edeceği yazışma maharetine bırakılmıştır. Ahmed Feridun'un, "İslam Padişahına" hitap için verdiği on altı farklı alternatif arasında, halife ibaresini içeren tek bir ifade bile bulunmamaktadır. Hilâfete yapılan tek atıf ise "Cenab-ı Hilâfet", "Mertebe-i Hilâfet" ve "Ravza-i Hilâfet" gibi ifadeler olup bunlar sadece verilen on altı örneğin dördünde ortaya çıkmaktadır. Görülmektedir ki, Sultan I. Selim'in torununun torunu için, İslam dünyasının liderliği, muzaffer dedesi kadar önem taşımamaktadır.

Ancak on sekizinci yüzyılda bu unvanın, dışarıya karşı kullanılmaya başlandığına şahit olmaktayız. Türk diplomatları, Hristiyan güçleri ile muhatap olduklarında bu ifadeyi kullanmayı faydalı buluyorlardı. Nitekim bu, Osmanlı Sultanı ile toprakları dışında kalan Müslümanlar arasında bir ilişki olduğunu ima ediyordu. Bu da Hristiyan güçler ile başka bir ülkenin sınırları içinde yaşayan dindaşları arasındaki ilişkinin benzeriydi. Bu tür bir ifadenin diplomatik bir evrakta kullanıldığı ilk örnek, 1774 yılındaki Küçük Kaynarca Anlaşmasıdır. Sultan I. Abdülhamid ile Rus Çariçesi II. Katerina arasında imzalanan bu anlaşmaya göre; Sultan, o güne kadar Osmanlı hükmünde olan Kırım ve Kuban Tatarlarının bağımsızlığını kabul ediyordu. Osmanlı temsilcileri, Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodoks Hristiyanların hamisi olduğunu öne süren Rus çariçesinin bu iddiasından faydalanan Osmanlı sultanı için benzer bir ifadeyi kullandılar. Anlaşma Türkçe, İtalyanca ve Fransızca olmak üzere üç farklı dilde mevcut olup; nüshalarda kullanılan dil arasında tutarsızlıklar bulunmaktadır. Türkçe nüshada sultan, "Müminlerin imamı ve Allah'ın birliğini kabul edenlerin halifesi" diye nitelendirilirken, İtalyanca

nüşhada kendisinden “Yüce İslam Halifesi”, Fransızca nüshada da “İslam Dininin Egemen Halifesi” olarak söz edilmektedir.⁴

Bu anlaşmada dinî otoriteyi elinde bulundurma iddiası, [166] o günden sonra Rus idaresine geçecek olan Tatarlar üzerinde kontrolü sağlamak amacıyla kullanılmıştı. Bu anlaşmaya göre, İslam dinine mensup olan Tatarlar, kendilerine garanti edilen siyasi ve medeni haklardan en ufak bir taviz vermeksizin; inançlarıyla ilgili konularda İslam hukukunun yüce halifesi olarak haşmetli sultana tabi olacaklar ve bu hukukun emrettiği kurallara bağlı olacaklardı.⁵

Türkler bu maddeyi, geçmişte halifenin Müslüman bir yöneticiye onay beratı göndererek ataması ve hukukçular, kadılar ve müftüler tayin etmesine benzer bir şekilde sultanın, Tatar hanını atayabileceği şeklinde yorumladılar. Ancak Ruslar, dinî otoriteye atıfta bulunan bu maddenin altında gizli bir siyasi karakter bulunduğunu doğru bir şekilde teşhis ettiler ve birkaç yıl sonra (1783), bu maddenin anlaşmadan çıkarılması konusunda ısrar ettiler.

Bu anlaşmada öne sürülen halifelik iddiasının, İslami bakış açısına göre dinî teşkilatlanma olarak ifade edilebilecek olan teşkilatlanma için otorite kullanımı amacına dönük olması dikkate değerdir. Sultan kendisi için, Rus çaricesinin, kendisinin dinî bir işlevi olmasa da üstlendiği Ortodoks kilisesinin hamiliğine benzer bir iddiada bulunuyordu. Ancak [167] Rus Devletinin başı ile Doğu Ortodoks kilisesi arasındaki ilişki konusunda bilgi sahibi olmayan Batı Hristiyanlığı, daha kolay idrak edebileceği bir karşılaştırma yapma yoluna giderek; halifenin İslam dünyasında, Katolik Hristiyanlık dünyasında Papa'nın sahip olduğu konumun aynısını taşıdığı şeklinde bir kıyaslamayı keşfetti.

4 C. A. Nallino, *Appunti sulla natura del "Califfato" in genere e sul presunto "Califfato Ottomano"*, s. 16.

5 Barthold, *age.*, I, s. 395.

Aslında bu tür bir kıyaslamamanın geçmişi Orta Çağ'a kadar uzanmaktadır. İlk Haçlı seferine katılan Robertus Monachus, 1098 yılında Antakya'daki Haçlıları kuşatmış olan Musul Emiri Kürboğa'nın kâtibine şöyle talimat verdiğini aktarmaktadır: "Scribe religioso Papae nostro Caliphae."⁶ Ancak 1216'dan 1226'ya kadar Akra piskoposu olan ve halifenin konumunu değerlendirirken ne kadar az bilgi sahibi olduğu anlaşılan Jacques de Vitry muhtemelen bu yanıltıcı mukayesenin en çok yayılmasından sorumlu olan kişidir. Papa III. Innocentius, Müslümanların liderlerinin kimler olduğuna dair bilgi talebinde bulunmuş, ona gönderilen raporda bildirilen isimler arasında Selahaddin'in kardeşi Seyfüddin'in ismi, hâkimiyeti altındaki topraklar da belirtilerek yer almıştı. Onun altıncı oğlunun "Baudas"⁷ adı verilen bir şehirde hüküm sürdüğü ve burada kendisine "Kabatus" ya da "Caliphas" denilen Müslümanların papasının bulunduğu, bu şahsın büyük saygı gördüğü ve onların hukukuna göre bizdeki Roma Piskoposu ile eşdeğer olduğu ve ayda sadece iki kez halkıyla birlikte Müslümanların Tanrısı olan Muhammed'i ziyarette giderken görülebildiği şeklinde bilgi verilmişti. Kendi kuralları doğrultusunda başlarını eğip dua ettikten sonra, tapınaktan ayrılmadan önce şatafatlı bir sofraya oturup yemek yiyorlar ve ardından Caliphas sarayına geri dönüyorlardı. Muhammed adındaki bu Tanrı, efendimiz Papa'ya yapıldığı gibi her gün ziyaret edilip kendisine tazimde bulunmaktadır. Baudas adı verilen bu şehirde Muhammed Tanrı'dır ve Caliphas da papadır. Bu şehir, Roma'nın Hristiyanlar için olduğu gibi tüm Müslüman milletlerin merkezi durumundadır.⁸ Muhtemelen Jacques de Vitry'nin bu bilgilerinin ışığında Matthew Paris, "Baldach (Bağdat) adlı bu şehirde, Müslümanların Caliphus

[168]

6 *Historia Hierosolymitana*, Gesta Dei per Francos, t. I, s. 57 (Hanoviae, 1611).

7 Kast edilen yer, o dönem Nasır'ın (1180-1225), birkaç nesil boyunca seleflerinin görmediği kadar bağımsız bir şekilde halife olarak hüküm sürdüğü Bağdat şehridir.

8 Din bilgini halifemiz Papa.

adı verilen ve Roma'daki papanın bizler için teşkil ettiği anlamla eşdeğer olarak, onların hukukuna göre kendisinden korkulan ve kendisine saygı gösterilen papasının yaşadığı" sonucuna varmıştır.⁹ Bundan yaklaşık elli yıl sonra konuyla ilgili bilgi veren Marco Polo, daha dikkatli bir dil kullanmışsa da Roma'nın tüm Hristiyanların papasının taht merkezi oluşu gibi; Baudas'ın da dünyadaki tüm Müslümanların Halifesinin taht merkezi olan büyük bir şehir olduğundan söz ederken hatalı bir mukayesede bulunmuştur.¹⁰

Bu misaller, tarihsel hilâfete atıfta bulunmaktadır. Bunun dışında, Kahire'deki Abbasi hilâfetinin sona ermesine yakın bir dönemden bir örnek daha verilebilir. Bu örnek, 1501 yılında İspanya Kralı Ferdinand ile Kraliçe İsabella tarafından Memlük Sultanı Kansu Gavri'ye gönderilen bir elçiye dair Peter Martyr Anghiera tarafından kaleme alınmış olan bir kaynakta karşımıza çıkmaktadır. Yazar, Gırnata'nın Hristiyanlığın [169] bu büyük kahramanı tarafından alınması sırasında oradaydı ve Müslümanların siyasi teorisi hakkında bilgi sahibi olması bekleniyordu. Ancak o, halife ile ilgili şunları söylemiştir: "A summo eorum Pontifice Mammetes¹¹ confirmatur. Habent enim et ipsi summum pontificem... Is califfas dicitur."¹²

Benzer bir hatalı tanımlama zaman zaman Müslüman yazarlar tarafından da yapılmıştır. Ama bunlar arasında nadir de olsa Hristiyanlık teorisine karşı kayıtsız olanlar mevcuttur. Bunlar arasında en eskilerden birisi, Roma şehrinden; "Frenklerin itaat ettiği ve onlar için bir İmam makamında olan, eğer ona karşı gelen olursa kâfir ve günahkâr olarak görülüp dinden çıkarılması, kovulması ya da ölüme mahkûm edilmesi emrini veren papanın yaşadığı şehir" diye bahse-

9 Chronica Maiora, Cilt II, s. 400.

10 *The Book of Ser Marco Polo*, çeviri: Sir Henry Yule, 3. Baskı, Cilt I, s. 63.

11 Memlük Sultanı.

12 Petrus Martyr Anglerius, *De Rebûs oceanicis et novo orbe decades*, s. 142 (Coloniae, 1574). "Memlük Sultanı onların son liderlerinden olduğu doğrudur. Ve yüce bir papazları var ... Califf deniyor."

den büyük coğrafyacı Yakut'tur (1179-1229).¹³ Bir diğeri de papaya "Frenklerin Halifesi" diyen tarihçi Sibte bin el-Cevzi'dir (1186-1257).¹⁴ Bunlardan daha büyük bir isim ise İbn Haldun'dur (1332-1406). İbn Haldun, kullandığı dilde daha dikkatlidir ve "Halife" kelimesini, Hristiyanlık ve İslam müesseseleri arasında bir karşılaştırmaya gitmeden muhtemelen gerçek anlamı olan "Halef" manasında kullanmıştır. O ayrıca, her Hristiyan mezhebinin kendisine ait bir patriği olduğunu, [170] Melkânilerin patriğine papa dendiğini ve patriğin, kilisenin başındaki kişi ve "Mesih'in halifesi"¹⁵ olarak değerlendirildiğini açıklamıştır.¹⁶ Ancak onun muasırı olan Kalkaşendî, papayı tereddütsüz bir şekilde "Melkânî Hristiyanların, yapılmasına izin verilen veya yasaklananlarla ilgili karar alırken başvurdukları halifesi" olarak tanımlamaktadır.¹⁷

Bu tür mukayeseler yoluyla, halifenin işlevleri arasına tamamen yeni bir karakteristik olan ve Hristiyan sisteminde kesin bir karşılığı olmasına rağmen, İslam doktrinine göre halifeye tam olarak uymayan ruhani liderlik eklenmişti. Bu mukayese Avrupa'da, M. d'Ohsson'un, ilk cildi 1787'de Paris'te neşredilen anıtsal değerdeki eseri olan *Tableau Général de l'Empire Othoman*'ın tesiriyle yaygınlaştı. Bu çalışmada sultanın "ruhani otoritesinden"¹⁸ bahsedilmekte ve sultan, "Müslümanların papası" olarak tanımlanmaktadır.¹⁹

Bu tür bir mukayesenin, Jacques de Vitry'nin yukarıda atıfta bulunulan metinle ilişkilendirdiği İslam doktrini değerlendirmesinin yanlış olması gibi tamamen yanıltıcı ve hatalı

13 *Geographisches Wörterbuch*, ed. Wüstenfeld, Cilt II, s. 867, 11. 7-9.

14 *Mir'âtü'z-Zaman* Recueil des Historiens des Croisades, t. III, s. 560.

15 Bu ifade modern zamanlarda Ermeni Kilisesi Katolikos'u ya da alternatif olarak "Ermenilerin Halifesini" belirtmek amacıyla kullanılmaktadır (R. Hartmann, *Arabien im Weltkrieg*. Petermanns Mitteilungen, 63, s. 55).

16 *Mukaddime*, I, s. 474, 476.

17 *Subhu'l-A'sâ*, Cilt V, s. 408'in sonu.

18 t. i (8vo ed.), s. 252, 263.

19 *age.*, s. 215, 237.

oluşu hakkında; Hristiyanlık ve İslam arasındaki temel farklılıkların değerlendirmesine bakılarak kolaylıkla hüküm verilebilir.

Papa tıpkı diğer din adamları gibi, toplumun günlük mucizelerini gerçekleştiren bir din adamıdır; günahları bağışlayabilir çünkü onun kararına bırakılmış belirli bazı günahlar vardır ve sadece o bunları affedebilir. O, en üstün öğretmen [171] olarak yeni bir dogmayı yürürlüğe koyabilir ve müminlerin inanacağı kuralları belirleyebilir. Papa, dinî dogmalarla ilişkili tüm ihtilaflı konularda nihai hakemdir ve sadece o, kilisede sunulan ayin hizmetlerini belirleyebilir. O, azizler listesini ilan edebilir, sınırsız endüljanslar bahşedebilir. Ayrıca üstün hukuki otoritesi sayesinde bazı davalar onun hükmüne bırakılır ve o da selefleri tarafından yapılan kanunları değiştirebilir ya da feshedebilir.²⁰

Tüm bu yetkilere, İslam halifeliği tarihinde en ufak bir şekilde bile olsa rastlanmamaktadır çünkü hilâfet hiçbir zaman ilahi hakikatin emanetçisi olmamıştır. Halife yeni bir dinî dogma ilan edemediği gibi, yeni bir dogmanın tanımını bile yapamamıştır. Günahları affedemez ya da ruhbanlık işlevine sahip olamaz, çünkü İslam'da ruhbanlık yoktur. Onun İslam diniyle olan ilişkisi sadece bir hamilikten ibarettir. Dinin hamisi olarak, kâfirlere karşı savaş açabilir ve onları cezalandırıp sindirir. Cemaatle namazlarda imamlık yapar ve hutbeyi irad eder. Kesin bazı dinî işlevleri yerine getirebiliyor olsa da bu işlevlerin hiç birisi ruhani olarak tanımlanamaz. İslam dünyasında her zaman var olduğu öne sürülen bu tür ruhani güçler peygamberlere ya da en büyük evliyalardan bir kısmına atfedilmektedir çünkü peygamberler ve büyük evlilerin bazılarının mucize ve kerametler gerçekleştirdiğine inanılmaktadır. Bunun yanı sıra dinî kaidelerin kurucuları [172] esrarengiz bir şekilde ruhani güçleri iletebilmekte ve ruhani

20 C. Mirbt, *Quellen zur Geschichte des Papsttums*, s. 127, 156-157, 365-367, 424.

lütuflarda bulunabilmektedir. Ancak bu yüce ayrıcalıklardan hiçbirinin halifelerde mevcut olduğu öne sürülmemiştir.

İslam dünyasının önde gelen dilleri olan Arapça, Farsça, Türkçe ve Urduca'nın teknik terimler sözlüğünde, secular (dünyevi), religious (dinî) ve spiritual (ruhi, ruhani) tabirleri arasındaki ayrım Avrupa dillerindeki ile aynıdır. Hristiyan literatüründe olduğu gibi İslami literatürde de ruh kelimesi, I) psikolojik: insan ruhunda olduğu gibi ve II) dini: Ruhu'l-Kud-dus (Kutsal Ruh) gibi iki farklı şekilde kullanılmaktadır. İşte bu ikinci anlam, ancak halifenin ruhani otoritesinden bahsediliyorsa kullanılabilir. Ancak ruhi ya da ruhani kelimesi, herhangi bir Müslüman yazar tarafından, küfür isnadına maruz kalmadan bu ikinci anlamıyla kullanılamaz. Avrupa dillerinde ruhani kelimesi ve muadilleri, özellikle de Fransızcadaki "Spirituel" kelimesi, birçok farklı şekilde kullanılmakta olup, ruhi ya da ruhani kelimelerinin taşıdığı aynı dar atıflara sahip değildir. Ayrıca Hristiyan literatüründe bu kelimenin kendine özgü çağrışımları vardır ve İslam düşüncesindeki ana eğilimlerden tamamen farklı olarak dinî ilimlere ve dünyaya bakışla bağlantılı olarak gelişmiştir.

Bununla beraber, on sekizinci yüzyılın sonundan itibaren Avrupa'da, papanın tüm Katoliklerin ruhani lideri oluşu gibi, halifenin de tüm Müslümanların ruhani lideri olduğu şeklinde ortak bir yanlış kanaat yayılmıştır. O, sultan olarak Osmanlı topraklarının dünyevi hükümdarıyken; halife olarak hangi dünyevi idarenin hükmünde yer alırsa alsın, tüm Müslümanların en üstün ruhani otoritesiydi. Dolayısıyla, onun ruhani otoritesini kullanmasına müdahale etmek ya da onun bu yöndeki iddiasını kabul etmemek, dinî bir hoşgörüsüzlüğe neden olmaktadır. Hristiyan Avrupa'daki bu yaygın hatanın, Türkiye'deki kanaatlere de tesir ettiğine inanmamızı sağlayacak gerekçeler mevcuttur. Bu gerekçe ne olursa olsun, on dokuzuncu yüzyılda Osmanlı Sultanının, geçmiş asırlardaki Osmanlı yönetiminde görülmeyen bir şekilde halife olduğu

iddiasına önem verildiği muhakkaktır. Sultan II. Abdülhamid, sultanlığa gelişinin hemen başında bunu, 24 Aralık 1876'da yürürlüğe koyduğu Kanun-u Esasi'ye koydurmuştu: "Madde 3: Yüksek İslam hilâfetini elinde bulunduran Yüce Osmanlı Saltanatı, hanedanın en yaşlı üyesine aittir.²¹ Madde 4: Sultan Hazretleri, halife olarak İslam dininin hamisidir."²²

Abdülhamid tahta, Türk imparatorluğu için sorunlu ve felaketlerle dolu bir dönemde çıktı. Hersek'te başlayan isyandan kısa bir süre sonra Sırbistan ve Karadağ'la savaşa girilmişti. Ertesi yıl, yani 1877'de Rusya da savaş ilan etmiş [174] ve Türk ordusunun güçlü direnişine rağmen, savaşın sonucu Osmanlı Devleti için felaket olmuştu. Sonunda 1878 yılında Rus birlikleri Konstantinapol önlerinde ordugâhlarını kurmuştu. Berlin Antlaşmasıyla Bosna ve Hersek Avusturya'ya verildi, Romanya, Sırbistan ve Karadağ da bağımsızlıklarını kazandı. Bulgaristan ise Türk hükümdarlığının gözetiminde bağımsız bir devlet oldu. Böylece Avrupa'daki topraklarının büyük bölümünü kaybeden Sultan, en azından bir moral desteği bulabilmek amacıyla yüzünü Asya'ya çevirdi. Tüm İslam dünyası, Avrupalı güçlerin bir zamanlar Müslümanların hükmü altındaki topraklara el uzatmasıyla karışmıştı. Berlin Antlaşması sonucu Rusların elde ettiği zaferleri takip eden felaketler, eğitim ve geniş entelektüel bakışın İslam dünyasını değiştirmeye başladığı bir dönemin gelmesini sağlayacak bir etki meydana getiriyordu.

Sultan, hilâfet makamına özel bir önem vererek bu sempati dalgasını kendi lehine çevirmek istedi. Mısır, Tunus, Hindistan, Afganistan, Java Adaları ve Çin'e gizli görevliler göndererek bu ülkelerdeki Müslüman nüfusu, İslam'ın hâlen

21 Orijinal metinde geçen ifade şu şekildedir: Saltanatı Seniye-i Osmaniyye, Hilâfet-i Kübra-i İslâmiye'yi haiz olarak, Sülale-i âli Osman'dan usulü kadimesi veçhile ekber evlada aittir (Çev.).

22 Orijinal metinde geçen ifade şu şekildedir: Zat-ı Hazreti Padişahı, hasbel hilâfe, din-i İslâm'ın hamisi ve bilcümle tebea-i Osmaniyye'nin hükümdar ve padişahıdır (Çev.).

bir halifesi olduğuna dair etkileyerek kendisinin Türk sınırları dışında da tanınmasını sağlamaya çalıştı. Eğer o, farklı idarelerin hükmü altında yaşamakta olan dindaşlarının aktif desteğini kazanmış olsaydı, pozisyonu ciddi manada güç kazanmış olurdu. Ayrıca geçmişteki şanı ve bağımsızlığının aksine, İslam dünyasının büyük bir bölümünün bağımlı devletler hâline gelmesi, birçok Müslüman düşünürün zihninde, dağınık Müslüman halkların birliği arzusunun doğmasına yol açtı. Türk gazeteciler, sultanın çağrılarına yanıt olarak, dünyanın farklı bölgelerinden milyonlarca Müslümanın, onun sancağı altında toplanmaya hazır olduğuna diğerlerini ikna etmeye çalışıyorlardı.²³ Ancak Sultan Abdülhamid'in gizli görevlileri yanlış seçilmişti. Bunlar genelde gönderildikleri ülkenin diline yabancıydı ve bu yüzden bu çabalar sonucu elde edilen başarı sınırlı oldu. Diğer yandan bu propagandaya karşılık olarak da halifenin mutlaka Kureyş kabilesinden olması gerektiğine dair Müslümanların çoğunun mensup olduğu Sünni anlayışına mensup teologların doktrini dile getirilmeye başlandı. Türk sultanının kendi tebaaları arasında bile bu görüşün kabul edildiği görülmektedir. 1890 yılına doğru Abdülhamid, Konstantinapol'deki büyük camilerden, halife-de bulunması gereken şartları belirten yazıların kaldırılması emrini verince,²⁴ bu talimatın ikna edici delillere dayanmadığı görüldü ve Sünni ulemanın büyük bir bölümü buna mesafeli davrandı. Diğer bir yandan farklı ülkelerdeki bazı teologlar, Konstantinapol'ü ziyaret etmeleri için teşvik edildi ve

[175] burada onlara bağlılıklarının karşılığı olarak nişanlar verilip kendilerine maaş bağlandı.²⁵ Onun çabaları, sistematik teolojiden bihaber olan ve Müslüman bir toplumun, gayrimüslim bir idarenin hükmü altına girmesini inançlarına hakaret olarak gören çevrelerde daha fazla sempati topladı. Ancak ona en karşı en büyük muhalefet, Batı literatürü üzerinde

23 A. de la Jonqui re, *Histoire de l'Empire Ottoman*, II, s. 70, 179.

24 Sir Edwin Pears, *Life of Abdul Hamid*, s. 149.

25 C. Snouck Hurgronje, *Verspreide Geschriften*, Cilt III, s. 193.

çalışmalarının ya da Avrupa'da ikamet etmelerinin bir sonucu olarak, sorumsuz ve zalim bir despot olduğunu göstermiş olan Sultan Abdülhamid'e destek vermek istemeyen liberal siyasi düşünürlerden geliyordu. Tahta çıkmasının hemen ardından Aralık 1876'da yürürlüğe koyduğu Kanun-u Esasi'yi ilga etmesi, siyasette liberal hareketler için kendisinin desteğine güvenilemeyeceğini göstermişti. Ayrıca onun sayısız hafiyelerinin takibinden ve hatta bu otokratın eliyle ölüme mahkûm edilmekten kurtulmak için sürgüne gitmek zorunda olanların sayısı o kadar çoktu ki, Anayasa'nın yeniden ilan edildiği Temmuz 1908'de sürgünden Konstantinapol'e döndüğü öne sürülenlerin sayısının yaklaşık 80,000 olduğu öne sürülmüştür.²⁶ Hareketin en aktif isimlerinden birisi olan ve en büyük ideali dünyanın dört bir tarafındaki tüm Müslümanları tek bir Halifenin hamiliğinde bir İslam imparatorluğu çatısı altında bir araya getirmek olan Seyyid Cemaleddin (1839-1896),²⁷ Abdülhamid'in bu ideal için bir merkez noktası olmaya uygun birisi olmadığını görmüş ve onunla ilgili şunları dile getirmişti: *"Yazık! Bu adam bir çılgın. Eğer öyle olmasaydı, onun tüm İslam milletlerinin ittifakını gerçekleştirecek kişi olduğuna dair güvence verebilirdim. Ama onun adı insanların zihninde büyük bir yere sahip olduğu için, bu çalışmanın onun adına yapılması gerekir."*²⁸ [177]

Böylelikle hilâfet ile bağlantılı eski birliktelikleri yeniden canlandırma çabası başarısızlığa mahkûm oldu. Abdülhamid'in istibdadı o kadar kötüydü ve o denli acıya yol açıp, liberal siyasetçilerin zihinlerinde kendisine karşı o kadar güvensizlik doğmasına neden oldu ki; bunlar bizzat sultanın, anayasal bir idare kurulması önünde en büyük engeli teşkil ettiğini fark ettiler. Böylelikle önce 1908 ihtilali ve bir yıl sonra da Abdülhamid'in azli gerçekleşti.

26 A. de la Jonqui re, *age.*, II, s. 183.

27 Cemaleddin Afgan  ( ev.).

28 Edward G. Browne, *The Persian Revolution*, s. 84.

Ancak yeni anayasal hükümet tarafından devre dışı bırakılması düşünülen halifenin, farklı idarelerin hükmü altında yaşayan tüm Müslüman tebaanın ruhani lideri olduğu tezinin, Avrupalı güçlere karşı kullanılacak değerde olduğu görüldü. Avusturya'nın 1908'de Bosna ve Hersek'i ilhakından sonra Osmanlı hükümeti ile yapılan anlaşmada, sultanın isminin hutbelerde halife olarak zikredilmeye devam etmesi ve Bosna ve Hersek'teki din işlerini idare eden İslam Şûrası'nın başkanı olan Reisü'l-Ulema'nın, daha önce olduğu gibi Konstantinapol'de bulunan Şeyhülislam'a bağlı olması ve kendisi [178] sinden bir yetki beratı alması gerektiği belirtildi.²⁹ Birkaç yıl sonra, Lozan Antlaşması³⁰ (1912) ile İtalya Kralı'nın Libya üzerindeki hâkimiyeti kabul edilirken; Osmanlı sultanının halife olduğu, isminin hutbelerde zikredileceği, Libya Baş Kadısının "Ruhani bir lider" olarak İslam inancının başında bulunan otoriteye bağlı olduğu için Konstantinapol'de bulunan Şeyhülislam tarafından tayin edileceği ve maaşının da Türk hükümeti tarafından ödeneceği kabul ediliyordu.³¹ Bulgaristan hükümeti, İstanbul Antlaşmasında (1913) bu kadar çok taviz vermese de, Bulgaristan müftülerinin ülkedeki Müslümanlar tarafından seçilmesi gibi, bu müftüler arasından ve yine onlar tarafından seçilecek olan Baş Müftünün, Şeyhülislam'dan yetki almasını kabul etti. Ancak bu tür bir seçim gerçekleştiğinde, bu müftüler dinî konularda bir fetva veya karar vermeden önce Şeyhülislam'dan bir berat alınacaktı. Yine müftülerin alacağı bu kararlar, tarafların isteği doğrultusunda tetkik için Şeyhülislam'a sunulabilecekti. Böylelikle Halife, şariat idaresini elinde bulunduran birim vasıtasıyla Özerk Bulgaristan krallığındaki ruhani otoritesini icra edebilecekti. Benzer bir uygulama, bu kez bazı sınırlandırmalarla İstanbul [179] Antlaşmasında (1913) Yunanistan ile de yapıldı. Yunan Kra-

29 A. de la Jonquiére, *age.*, II, s. 221.

30 Burada kastedilen antlaşma, Trablusgarp Savaşı sonrası, Osmanlı Devleti ile İtalya arasında İsviçre'nin Lozan şehrinde imzalanan Uşi Antlaşmasıdır (Çev.).

31 Nallino, *age.*, II, s. 221.

lı, Yunanistan'daki müftülerden oluşan seçici bir kurul tarafından belirlenen üç aday arasından Baş Müftüyü seçecekti. Bağlı müftüler de Şeyhülislam tarafından kendisine genel bir yetki beratı verilen Baş Müftü tarafından yetkilendirilecekti.

Ancak hilâfetin tarihsel teşekkülünün, Millî Meclis'e karşı sorumlu olan anayasal bir hükümet ile uyum olmadığına dair görüş giderek güç kazanmaya başladı. Sorgusuz itaat edilmesi gereken halifenin yüce ismini taşıyan şahsiyetin etrafındaki haşmet ve ihtiram, daha önceki Türk despotlarında görüldüğü üzere çevresindeki vezirlerin her an azledilmesi riskini beraberinde getiriyordu. Mısır'daki Abbasi hilâfetinin tarihi, halifenin elinde en ufak bir dünyevi güç bile taşımadan var olabileceğini göstermişti. Ancak Türk devlet adamlarının bu tür tarihsel mülahazalardan etkilenmiş olmaları ihtimal dâhilinde değildir çünkü onlar daha ziyade, kendi ülkelerindeki siyasi durumun ortaya çıkardığı ani ihtiyaçlarla daha çok ilgileniyor ve bir otokratın isteği üzerine her an yok edilebilecek olan anayasal teorilerin güçlü tesiri altında bulunuyorlardı. Dolayısıyla Büyük Millet Meclisi, 1 Kasım 1922'de saltanatı lağvederek Cumhuriyet idaresine geçiş kararı aldı. Sultan Vahdettin sürgüne gönderilirken; Millî Meclis, onun kuzeni olan Abdülmecid'i tüm Müslümanların Halifesi olarak tayin etti.

.Bu yeni makam, ülkenin siyasi ve idari işleriyle ilgili tüm [180] yetkilerden yoksun bırakılmıştı. Ona da atalarına yapıldığı gibi Peygamber'in hırkası giydirilmişti ama kılıcın gücünden mahrum kalmıştı. Yeni halife ayrıca selefleri gibi, Âl-i Osman'ın kurucusunun kılıcını kuşanmak için Eyüp Sultan Camiinde de tören düzenleyemedi. Onun işlevinin daha çok sembolik olduğu görülmektedir. Halife, haftalık selamlık törenine katılıyor ve resmî saygı merasimiyle karşılanıyordu. Ancak onun İslam dünyasında ve hatta kendi ülkesinde ne tür bir boşluğu doldurabileceği açık değildi. Sonunda hilâfetin lağvedilmesi ile birlikte son halifenin taşıdığı bu müphem

rütbe de sona erdi ve bu kadim unvanı taşıyan son Osmanlı hanedanı mensubu da 1924 yılının Mart ayında sürgüne gönderildi.

Bu kurumun geleceğine dair spekülasyonlara, sadece kurumun tarihsel gelişimiyle ilgilenen bu kitapta yer verilmemiştir. Siyasi bir realite olarak ya da geçmişte ona önem kazandıran teorileri somutlaştırmış olan hilâfet uzun süre önce ölmüştür ve Türkiye Millet Meclisi, bu kurumun ilgasına karar verirken durumun gerçekleriyle karşı karşıya kalmıştır.

[181] Hilâfet teorisine göre, İslam dünyasında tüm müminlerin bağlı olduğu sadece bir yüce makam olmalıdır. Ancak daha on birinci yüzyılda kendilerine halife diyen sekiz Müslüman hükümdar vardı: Bağdat'taki Abbasiler, Kahire'deki Fâtımîler ve İspanya'da daha önemsiz seviyede altı emir. On dört ve on beşinci yüzyıllarda kendilerini halife olarak tanıtan şahısların sayısı ile ilgili olarak da 9 ve 10. bölümlerde malumat verilmişti. Günümüzde dâhi, birden fazla Sünni halife mevcuttur. İlk olarak, Müslümanların büyük bir bölümünün gözünde, Osmanlı halifesinin yetkileri, Millî Meclis tarafından elinden alınmamıştır. Fas Şerifi, ailesinin on altıncı yüzyıldan beri taşıdığı bu yüksek makamın sahibi olarak tebaası tarafından hürmet görmektedir. Hicaz Kralı da, halife unvanı üzerinde hak iddia ederken, hiçbir Osmanlı sultanının sahip olmadığı ve Sünni teologların dile getirdiği hilâfetin şartlarından birisi olan bir konuma yani Kureyş kabilesine mensup olmayı öne sürebilmektedir. Ancak Malay Takımadalarında da bu unvanı taşıyan birden fazla emir bulunmaktadır. Bunlardan birisi, kendisini Allah'ın Halifesi olarak tanıtan Java'daki Yogyakarta Sultanı, bir diğeri de Borneo adasındaki küçük Sambiliung Emiridir. Aynı adanın doğu kıyısında bulunan Kutei ve Pasir'in herhangi bir etkiye sahip olmayan şefleri de Müminlerin Halifesi unvanını kullanmaktadırlar. Yine Malakka adalarındaki Tidor Sultanı da geçmişte Halife-i Muazzam unvanını kullanmaktayken, günümüzde kendisine Halife-i Mahfuz denmek-

tedir ki her iki unvanın da Allah tarafından verildiği kastedilmektedir.³² Son olarak .Sumatra adalarındaki bölgelerden [182] birisi olan Benkulen’de yerel şeflerin ortak unvanı halifedir.³³

Mevcut şartlar altında İslam dünyasında, İslam öğretisinin gerektirdiği gibi halifenin riyasetinde bir siyasi topluluk kurulması ihtimali bulunmamaktadır. Yine de bu ideal hâlâ desteklenmektedir ve büyük ihtimalle bundan sonraki asırlarda da Müslümanların kalbinde yaşamaya devam edecektir. Çünkü her Müslüman kendisini, dünyanın ve içindekilerin tamamen Tanrı’nın egemenliğinde olarak gördüğü bu ideal devletin bir vatandaşı olarak görmektedir. Bu devlet, onun tüm din kardeşlerini, Peygamber’in halefi ve Tanrı’nın vekili olan İmam-Halife’nin önderliği altında bir araya getirmektedir. İslam’ın amacı dünyaya hâkim olmak ve şeriat yasalarını idari ve sosyal hayatın her alanında etkin kılmaktır. Dinin tebliğcileri bu amaçla kesintisiz bir şekilde çalışmaktadır ve halife de yeryüzünde Allah’ın devleti dışında devlet kalmayana kadar her yıl inanmayanlara karşı cihat ilan etmek zorundadır.

Günümüzde, bu idealin gerçekleşmiş olduğu ve tüm Hristiyan kralların halifenin tebaası olup sadece onun izniyle hüküm sürdükleri yanılgısı içinde olan birçok cahil Müslüman bulunmaktadır. Eğitilmiş olanlar, modern dünyanın gerçeklerinin farkındadır ama şeriat ve inançlarının geleneksel emirlerini çalışmaya o denli gömülmüşlerdir ki; bunların uygulanmasını, realitelerle herhangi bir bağlantısı olmayan ideal [183] şartlar altında tartışmaya devam etmektedirler. Ayrıca bunlar, gerçek bir İslam devletinde bu kanunun yetkili müdafileri olacakları günün özlemiyle yaşamaktadırlar. Modern dünyanın şartlarını tanıyan ve günümüzün amaç ve ideallerinin farkında olan giderek artan sayıda Müslüman da hâlâ çocuk-

32 L. W. C. Van den Berg, *De Mohammedaansche Vorsten in Nederlandsch-Indië* (Bijdragen tot de Taal-Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië, LIII (1901), s. 23, 28).

33 *Encyclopedie van Nederlandsch-Indië*, 2. Basım, Cilt IV, s. 364.

luklarının inancına ve içinde büyüdükleri İslami atmosferin kendileri için değerli kıldığı ilişkilere tutunmaya devam etmektedirler. Bunlar da benzer bir şekilde, içinde kendilerini gerçekleştirebilecekleri karakter ve ifade olarak İslami olan bir tür siyasi ve sosyal örgütlenme idealini savunmaktadırlar. Ayrıca Avrupa yönetiminin tahakkümüne ve Avrupa ideallerinin kendileriyle uyuşmamasına içerlemektedirler. Kendi inançlarının dogmaları, üzerlerinde çok az etkiye sahipken bile belirgin bir İslami kültürün cazibesi altındadırlar ve yabancı medeniyetin zincirlerini kırma özlemini çekmektedirler. Bu insanlar için bu ümit, diğerlerinde olduğu gibi hilâfet doktrininde kutsallaştırılmış bir şekilde var olmaya devam etmektedir.

DİZİN

A

Abbasi Halifesi 25, 62, 68, 80, 83, 112, 113, 117, 118, 123
Abdullah bin Cahş 28
Abdullah bin Zübeyr 120
Âdem 37, 108
Adudüddeve 50, 51, 52, 53
Aeneas Piccolomini 61
Ahlak-ı Celalî 95, 102
Ahlak-ı Nasirî 102
Ahmed bin Üveys 94
Ahmed Celayir 107
Ahmed Feridun 133, 134
Ahmedî 97
Akkoyunlular 91, 95
Alaaddin Mesud Şah 68
Alaaddin Muhammed Şah 69
Ali 21, 45, 54, 87, 106, 125, 129, 133
Allah'ın Gölgesi 63, 93
Allah'ın Halifesi 42, 126, 146
Allah'ın Yeryüzündeki Gölgesi 41, 91, 94
Aristo 99, 101, 102
Arslan Ağa 130
Aziz Billah 52

B

Bağdat 12, 24, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 62, 63, 64, 65, 66, 68, 71, 74, 75, 77, 80, 87, 88, 89, 93, 94, 100, 102, 114, 116, 117, 121, 122, 136, 146
Bahtiyar 50, 51
Bakillânî 88
Barsbay 81, 91, 122
Barthold 9, 63, 82, 85, 92, 95, 97, 116, 126, 135
Baudas 136, 137
Baybars 71, 72, 74, 75, 77
Bedreddin bin Kadı Simavî 95
Benkulen 147
Berberiler 34, 66
Berekât bin Muhammed 126
Bîrûnî 57
Bosna 141, 144
Bulgaristan 141, 144
Bursa 108, 123
Büveyhiler 48, 49, 50, 51, 62, 88

C-Ç

Celaeddin Devvânî 95, 102
Celaeddin Fîrûz Şah 68
Celâyirliler 94
Cem 110
Cengiz Han 89, 90
Cihan Şah Mirza 108, 109
Çaldıran 112, 113

D

Darü'l-İslam 75
Davud 37
Devletşah 94, 96
Doğu ve Batı'nın Sultanı 63

E

Ebû Abdullah Muhammed 93
Ebû Bekir 19, 20, 21, 26, 27, 30, 42, 55, 56
Ebû İnân Faris 94
Ebû Said 121
Ebûssuud 127
Ebû Ubeyde 19
Ebû'l-Abbas Ahmed 75
Ebû'l-Abbas es-Seffâh 34
Ebû'l-Futuh 54
Ebû'l-Muzaffer 94
Emevi hanedanı 24
Eminü'l-Mille 62
Emir Hüsrev 94
Emirü'l-Müminin 28, 29, 33, 35, 65, 81
Emirü'l-Müslimin 65, 66
En yüce İmam 96
Eyyubi 71

F

Fârâbî 99, 100
Fâtımî 34, 39, 52, 54, 66, 121, 146
Ferec 121
Fîrûz Şah 83
forum 31

G

Gazan Han 32, 89, 90
Gazneli Mahmud 62
Gıyasuddin Balban 68

H

hadis 13, 14, 15, 25, 28, 35, 38
 Hafız Ebrû 92, 103
 Hafsîler 93
 Hakem bin Ebi'l-Âs 43
 Hâkim 54, 75, 76
 Halep 48, 101, 113, 114, 117
 Halid bin Velid 77
 Halife 27, 28
 Halife-i Resûlullah 26
 Halifeler 11, 15, 16, 19, 21, 24, 25, 27,
 28, 33, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 47,
 48, 49, 51, 58, 61, 62, 66, 73, 77,
 83, 87, 94, 96, 105, 115, 117, 119,
 131, 133, 138, 144, 145, 146, 147
 Halifelerin Halifesi 117
 Halife'nin Oğlu 47
 Halil bin Şahin 81
 Halil Sultan 84, 90
 Hamdânî 48, 99
 Hamza Bey 91, 108, 109
 Harun Reşid 59, 87
 Hasan bin Sabit 42, 126
 Hazrec 19
 Hızır Han 92
 Hicaz Kralı 146
 Hilâfetin sığınağı 94
 Hindistan 67, 91, 94
 hukuk 23, 38, 43, 57, 88
 Hulefa-i Raşidîn 87
 Humus 77
 hutbe 31, 32, 33, 48, 80
 hükûmet 22, 32, 56, 101, 144, 145
 Hülâgû 64, 89, 102
 Hüseyin (Horasan Sultanı) 95, 129

I-İ

Irak 51
 İbn Haldun 57, 58, 59, 97, 138
 İbn İyas 116
 İbrahim Halebî 133
 İbrahim Paşa 126
 İbrahim peygamber 29
 İhvan-ı Safa 100
 İlhanlılar 82, 89
 İltutmuş 67, 68
 İmadüddeve 49
 İmam 14, 15, 25, 27, 28, 29, 30, 33, 34,
 35, 57, 68, 72, 93, 94, 96, 105, 119,
 125, 133, 137, 147
 İran 22, 25, 31, 32, 45, 46, 48, 49, 50,
 62, 63, 64, 82, 88, 89, 108, 117,
 121

İsabella 137

İsfendiyar Bey 106

J

Jacques de Vitry 136, 138
 Java 141, 146

K

Kabatus 136
 Kadir 54
 Kadir Billah 62, 88
 Kahir 47
 Kahire 53, 58, 66, 71, 74, 75, 76, 77,
 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 89,
 90, 112, 113, 114, 115, 117, 118,
 119, 122, 125, 137, 146
 Kaim 54, 55, 57
 Kalavun 79
 Kalkaşendî 138
 Kansu Gavri 96, 113, 122, 123, 137
 Kara İskender 108
 Karakoyun 91
 Kara Yusuf 91, 108, 122
 Karmatîler 120
 Kastamonu 106, 110
 Kayıtbay 96
 Kırım 134
 Korkut 111
 Kur'an 13, 14, 15, 27, 28, 29, 30, 35,
 36, 38, 39, 52, 55, 90, 103, 105,
 122, 123, 124, 129
 Kureyş 39, 54, 56, 59, 88, 103, 105,
 131, 142, 146
 Kutbüddin 87, 94, 115, 126, 127
 Kutei 146
 Kutsal Roma İmparatorluğu 11, 12, 17,
 46, 61
 Kutuz 71
 Küçük Asya 24, 94, 95, 106, 107, 113
 Küçük Kaynarca 134
 Kürboğa 136

L

Libya 144
 Lozan Antlaşması 144

M

Mahmud Şah Nasıruddin 68
 Makrîzî 81, 87
 Mansur 42
 Marco Polo 137
 Matthew 136
 Maverâünnehir 84, 95, 129

Maverdî 55, 56, 57, 59
 Medine 19, 21, 22, 23, 24, 27, 30, 31,
 32, 65, 117, 119, 120, 121, 130
 Mekke 21, 23, 54, 67, 80, 93, 117, 119,
 120, 121, 122, 123, 125, 126, 127,
 130
 Melikşah 63, 102
 Memlükler 32, 71, 79, 81
 Memlük Sultanları 81, 91, 107, 117,
 121, 122, 137
 Me'mun 25, 33
 Merînîler 94
 mescid 32
 Mısır 28, 32, 39, 46, 52, 53, 54, 58, 66,
 67, 71, 73, 74, 77, 80, 83, 85, 89,
 91, 107, 112, 113, 114, 115, 116,
 117, 118, 121, 122, 123, 124, 126,
 141, 145
 Mısır Sultanı 121
 minber 30, 31, 32
 Minber 30, 31, 32
 Moğollar 32, 64, 68, 74, 82, 84, 87, 88,
 89, 90, 121, 129
 Muaviye 21, 22, 23
 Muhammed bin Melikşah 63
 Muhammed bin Muzaffer 82
 Muhammed bin Tuğluk 82, 83
 Muhammed Peygamber 13, 19, 20, 24,
 26, 27, 28, 30, 31, 72, 75, 112, 126,
 136
 Muhammed Şeybânî 95
 Muizzuddin Keykubad 68
 Muizzuddevle 49
 Muktedi 65, 66
 Muktedir 47, 48
 Murabıtlar 65, 66
 Mustafa Paşa 110, 130
 Mustaîn 80
 Mustansır 67, 68, 72, 74, 75
 Mustasım 61, 64, 68, 69, 80
 Mutazid Billah 82
 Muti' 50
 Muttaki 48
 Muvahhidler 66, 93
 Muzafferîler Hanedanı 82
 Müminlerin Emiri 27, 47, 61
 Müslüman İspanya 47, 66
 Müstazi 67
 Müstekfi 48, 49, 83
 Müsterşid 63
 Mütevekkil 42, 82, 112, 114, 115, 116

N

Nallino 9
 Nasır 32, 64, 79, 89, 121
 Nasıruddevle 48
 Nasıruddin 102, 109
 Nesefî 133
 Nizami-i Arûzî 57
 Nizamüddin Şamî 94
 Nizamülmülk 102
 Nureddin Ömer 67
 Nureddin Zengî 66

O-Ö
 Ohsson 118, 138
 Osman 21, 31, 42, 52, 97, 125, 126,
 145
 Osmanlı 21
 Osmanlı Sultanları 84, 91, 95, 105,
 123, 124, 129, 133, 134
 Ömer 19, 20, 21, 27, 28, 31, 56, 65

P

Papa 11, 12, 15, 61, 135, 136, 139
 Paris 136, 138
 Pasir 146
 Peter Martyr Anghiera 137
 Peygamber'in amcası Abbas 45
 Peygamberin hırkası 25
 Pir Muhammed 84
 Platon 99, 101, 102

R

Razi 48
 Resulîler 67
 Robertus Monachus 136
 Roma hukuku 38
 Roma İmparatorluğu 11, 12, 17, 28,
 32, 46, 62
 Rüküddevle 49
 Rüstem 111

S-Ş

Sâmanî 62
 seçim 21, 55
 Selahaddin 66, 67, 71, 121, 136
 Selçuklular 62, 63, 65
 Semerkand 90, 93
 Seydi Ali Reis 129
 Seyfuddevle 48, 99
 Seyfüddin 136
 Seyyid Cemaleddin 143
 Seyyidler 92
 Seyyid'üs Selâtin 84

Sivas 94
 Snouck 9
 sultan 47, 67, 82, 83, 84, 104, 142
 Sultan Abdülhamid 143
 Sultan Ahmed Celayir 107
 Sultan Alaeddin Halacı 94
 Sultan Baybars 77
 Sultan Çakmak 96, 122
 Sultan el-Melik'ül Müeyyed 80
 Sultan Halil 108
 Sultan I. Abdülhamid 134, 135
 Sultan I. Bayezid 97
 Sultan II. Abdülhamid 141
 Sultan III. Murad 133
 Sultan II. Murad 91
 Sultan IV. Murad 130
 Sultan İbrahim 130, 131
 Sultan Melikşah 102
 Sultan Melik-üz Zahir 72, 76
 Sultan Muhammed 83
 Sultan Nasır 32
 Sultan Selim 111, 112, 113, 114, 115,
 116, 118, 122, 123, 125, 130, 131,
 134
 Sultan Süleyman 126, 129
 Sultan Vahdettin 145
 Sultan Yakup 111
 Sühreverdî 101
 Süleyman Paşa 125
 sünnet 57, 72
 Sünniler 15, 16, 21, 33, 38, 47, 49, 53,
 58, 61, 63, 66, 88, 102, 129, 142,
 146
 Süyûtî 80
 Şah Cihan 130
 Şah İsmail 112, 113, 124
 Şahruh 84, 90, 91, 92, 93, 103, 108,
 109, 122, 129
 Şah Şüca' 82
 Şam 12, 21, 22, 24, 32, 47, 74, 89, 90,
 114, 117, 121
 Şemsüddin Muhammed 108
 şeriat 43, 58, 73, 84, 88, 90, 103, 144,
 147
 Şerif Ebü'l-Berekât bin Şerif Muham-
 med 117
 Şeyh İbrahim 125
 Şeyhülislam 144, 145
 Şiiler 14, 33, 45

T

Tai 50, 51, 52, 53, 55
 Tanrı'nın Elçisi 33
 Tanrı'nın Elçisinin Halifesi 42
 Tanrı'nın Elçisinin Halifesinin Halifesi
 27
 Tanrı'nın Halifesi 42, 63
 Tanrı'nın Peygamberinin Halifesi 42
 Tidor 146
 Timur 84, 85, 90, 91, 92, 94, 96, 107,
 121
 Tomanbay 114
 Tuğrul 63, 64
 Türk 46, 48, 50, 51, 62, 63, 67, 71, 82,
 88, 95, 97, 99, 109, 116, 125, 126,
 129, 130, 133, 134, 141, 142, 144,
 145
 Tüzün 48

U

Ubeydullah 34, 112
 ulema-15, 44, 144
 Uzun Hasan 95, 102, 110, 129

V

Vahdettin 145
 Vâsik Billah 79

Y

Yakup (Uzun Hasan'ın oğlu) 110, 111
 Yakut 138
 Yasak (Moğol kanunu) 84, 88, 90
 Yemen 67, 73, 117, 120, 121
 Yeminuddevle 62
 Yeminü'l-Hilafe Nasır Emirü'l-Mümi-
 nin 69
 Yeryüzünün Halifesi 95
 Yezid 21, 120
 Yogyakarta 146
 Yuhannâ bin Bitrîk 101
 Yusuf bin Tâşfin 65

Thomas W. ARNOLD

Hilâfet

Halife'nin keyfî ve otokratik gücü sadece bir açıdan kısıtlanmıştı. O da her Müslüman gibi, şariat yani İslam hukukunun hükümlerine tabiydi. Bu sınırlandırma, İslam hukukunun temel olarak (en azından teoride) vahyedilen ilâhî Kelâm'dan türemiş olmasından ve insan hayatının her alanıyla ilgili düzenlemeler koyarak Hristiyanlıkta doğan kilise kanunu ile devlet hukuku arasındaki ayırıma izin vermemesinden kaynaklanıyordu.

ANKARA OKULU YAYINLARI

